

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
Філалагічны факультэт
Кафедра сучаснай беларускай мовы

Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская

СУЧАСНАЯ
БЕЛАРУСКАЯ МОВА
ФАНЕТЫКА. ФАНАЛОГІЯ. АРФАЭПІЯ

Электронны курс лекцый
для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасцях:
1-21 05 01 “Беларуская філалогія (па напрамках)”,
1-21 05 02 “Руская філалогія (па напрамках)”,
1-21 05 04 “Славянская філалогія”,
1-21 05 05 “Класічная філалогія”,
1-21 05 06 “Рамана-германская філалогія”

Мінск
2010

Фанетыка

§1. Роля гукавога боку мовы ў працэсе камунікацыі

Камунікацыя (ад лац. *communicis* – звязваю, раблю агульным) – від дзейнасці, зместам якога з’яўляецца абмен інфармацыяй паміж членамі адной моўнай супольнасці для дасягнення ўзаемаразумення і ўзаемадзеяння.

Камунікацыя мае наступныя прыметы: 1) гэта *форма сацыяльных зносін*, яна заўсёды мае сэнс як для аднаго ўдзельніка камунікацыі, так і агульназначны сэнс для ўсіх яе ўдзельнікаў, а таксама для грамадства ў цэлым; 2) камунікацыя адбываецца пры дапамозе *камунікатыўных актаў* (адбываюцца ў межах пэўнай камунікатыўнай сітуацыі) і *маўленчых дзеянняў* (гэта элемент маўленчай дзейнасці, г.зн. працэс перадачы і прыёму паведамленняў, апасродкаваны моўнай сістэмай і абумоўлены сітуацыяй зносін); 3) абавязковым складнікам камунікацыі з’яўляецца *мэта* – абмен інфармацыяй, выкананне іншых камунікатыўных задач.

Адзінкай камунікацыі з’яўляецца *маўленчы акт*, у якім моўца пэўным чынам кадзіруе сваё паведамленне і накіроўвае яго па канале сувязі слухачу, які дэкадзіруе атрыманы тэкст. Назавём асноўныя этапы гэтага працэсу.

У моўцы перш за ўсё фарміруецца думка, якую ён афармляе пры дапамозе граматычных і лексічных правіл. Затым пры кадзіраванні “адбываецца разгортванне выказвання ў часе, калі сціслае апісанне пераўтвараецца ў ланцужок фанем на аснове правіл, якія дазваляюць або забараняюць пэўную паслядоўнасць фанем”.¹ Закадзіраваная інфармацыя праз нервовыя каманды афармляецца пры дапамозе артыкуляцыйных рухаў. Артыкуляцыйныя рухі ўтвараюць гукавую хвалю, якая ўспрымаецца вухам слухача. На наступным этапе нервовыя імпульсы паступаюць у мозг, а затым ужо пачынаецца дэкадзіраванне пры дапамозе фанемнага алфавіта. Інфармацыя з

¹ Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.І. Падлужнага. Мн., 1989. С. 3.

дапамогай граматычных правіл, наяўнасці ў памяці слоўніка, афармляецца ў словы, якім на заключным этапе надаецца сэнс.

§2. Прадмет і задачы фанетыкі

Фанетыка (ад грэч. *phōnē* гук, *phōnētikos* гукавы) – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы: гукі, склады, такты, фразы, а таксама націск і інтанацыю. Фанетыкай называюць таксама і сам гукавы бок мовы.

Фанетыка займае асаблівае месца сярод *лінгвістычных навук*, паколькі даследуе гукавыя сродкі, пазбаўленыя самастойнага значэння. Напрыклад, злучнік *і* – гэта слова, якое мае пэўнае значэнне, што рэалізуецца ў канкрэтным кантэксце, але гук [і] гэтага значэння не мае. Калі самастойныя і службовыя словы маюць знешні бок (гукавую форму) і ўнутраны (значэнне), то гукі мовы – аднабаковыя адзінкі: маюць толькі знешняе афармленне.

У фанетыцы вылучаюцца самастойныя часткі, якія вывучаюць такія фанетычныя сродкі, як націск (*акцэнталогія*), склад (*сілабіка*), інтанацыя (*інтаналогія*).

Фанетычная сістэма мае сувязь з *лексічнай і граматычнай сістэмамі* беларускай мовы, паколькі гукі, робячыся адзінкамі граматыкі і лексікі, набываюць значэнне і вызначаюць існаванне значных моўных адзінак – марфем і слоў. Фанетыка цесна звязана з *арфаэніяй*, якая апісвае асаблівасці вуснай мовы, выяўляе заканамернасці гукавой сістэмы. Фанетыка вывучае гукавыя сродкі мовы, зыходзячы з вымаўлення носьбітаў мовы.

На фанетыку абапіраюцца *графіка і арфаграфія*. Гукі пры дапамозе графічных сродкаў, а таксама з улікам арфаграфічных правіл адлюстроўваюцца на пісьме.

Фанетыка мае сувязь з такімі лінгвістычнымі дысцыплінамі, як *фонатактыка* (грэч. *phone* – гук і лац. *tactus* – адчуванне на дотык) – навука, якая даследуе заканамернасці спалучальнасці фанем; *фонасемантыка* (грэч. *phone* – гук і *semantikos* – які абазначае, *sēma* – знак) – навука аб фанетычных значэннях слова, якая аналізуе сувязі паміж гукамі і сэнсам; *фоніка* (грэч. *phonikos* – які гучыць) – раздзел стылістыкі, які даследуе гукавую арганізацыю маўлення, вывучае фанетычныя сродкі мовы з п.г.л. іх эстэтычнага патэнцыялу; *фонастылістыка* (грэч. *phone* – гук + стылістыка) –

інтэграваная навука, якая вывучае рэалізацыю стылістычных магчымасцей фанетычных адзінак з улікам сітуацыі і мэты зносін.

Фанетыка звязана таксама і з **нелінгвістычнымі дысцыплінамі**: *акустыкай*, якая разглядае гукі з п.г.л. іх фізічных уласцівасцей; *фізіялогіяй*, паколькі гукі ўтвараюцца ў выніку працы маўленчага апарата; *псіхалогіяй*, бо мова – частка псіхічнай дзейнасці чалавека.

У залежнасці ад задач вывучэння гукавых сродкаў адрозніваюць фанетыку агульную, прыватную, апісальную, гістарычную, параўнальную.

Прадметам даследавання **агульнай фанетыкі** з'яўляецца тое, што характэрна для гукавога боку ўсіх моў. Агульная фанетыка вывучае будову маўленчага апарата чалавека, разглядае заканамернасці змены гукаў ў маўленчай плыні, займаецца класіфікацыяй гукаў, суадносіць гукі і фанемы, устанаўлівае агульныя прынцыпы члянэння гукавой плыні на пэўныя адрэзкі.

Прыватная фанетыка, або фанетыка асобных моў, разглядае задачы фанетыкі, характэрныя для канкрэтных моў. Прыватная фанетыка можа быць апісальнай і гістарычнай.

Фанетычная сістэма мовы можа даследавацца ў яе сучасным стане. Вывучэнне гукавой сістэмы на пэўным этапе яе развіцця, г.зн. у сінхронным плане – гэта задача **апісальнай (або сінхроннай) фанетыкі**.

Вывучэнне змен у гукавым ладзе пры развіцці мовы з'яўляецца асноўнай задачай **гістарычнай (або дыяхранічнай) фанетыкі**. Пры дапамозе гістарычнай фанетыкі можна больш глыбока зразумець фанетычныя з'явы на сучасным этапе.

Пры даследаванні некалькіх моў неабходна параўнаць гукавы бок розных моў, выявіць падабенства і адрозненне паміж імі. Супастаўленне моў патрэбна ў першую чаргу для таго, каб зразумець асаблівасці няроднай мовы. Такое вывучэнне некалькіх моў уваходзіць у задачу **параўнальнай (або кампаратыўнай) фанетыкі**.

§3. Практычнае значэнне фанетыкі

Фанетыка мае вялікае *практычнае значэнне*, паколькі яе даныя выкарыстоўваюцца ў самых разнастайных галінах чалавечай дзейнасці. Найбольш традыцыйным і распрацаваным з'яўляецца

выкарыстанне фанетычных ведаў у методыцы выкладання мовы. Рацыянальнае навучанне правапісу магчыма толькі пры дастатковым разуменні адрозненняў паміж гукавой і пісьмовай формамі беларускай мовы. У гэтых мэтах фанетычныя звесткі выкарыстоўваюцца метадыстамі.

Істотным з'яўляецца таксама выкарыстанне фанетычных даных і псіхалінгвістычных методак для вызначэння асаблівасцей перцэптыўнай базы носьбітаў мовы, якія жывуць у дыялектным асяроддзі. Многія тэарэтычныя палажэнні і практычныя назіранні фанетыкі выкарыстоўваюцца спецыялістамі па выразным чытанні і сцэнічным мастацтве. На падставе назіранняў над звычайным і сцэнічным маўленнем апісваецца інтанацыя, фармулююцца правілы выкарыстання інтанацыі пры чытанні пісьмовага тэксту, апісваюцца такія з'явы, як паўзы, тэмп, рытм, падзел моўнай плыні.

Цікавасць да фанетыкі традыцыйная і для літаратуразнаўства. У працах, дзе аналізуецца мова мастацкай літаратуры, даследуюцца рытмічныя і інтанацыйныя асаблівасці аўтарскага маўлення. Асабліва важнае значэнне набывае вывучэнне характару акцэнтацыі, паўзацы і рытмічнасці маўлення пры аналізе паэзіі.

Фанетыка дапамагае вырашэнню цэлага рада тэхнічных задач. У тэлефаніі, радыётэлефаніі застаецца актуальным пытанне вызначэння разборлівасці маўлення пры яго перадачы па каналах сувязі. Велічыня фактычнай і сэнсавай інфармацыі, якая перадаецца па каналах сувязі, залежыць ад якасных і колькасных характарыстык паведамлення і асаблівасцей моўнага слыху. Таму на падставе ўліку статыстычных уласцівасцей маўлення і слыху якасць перадачы маўлення ацэньваецца шляхам вымярэння разборлівасці – метадам артыкуляцыі, які дазваляе праводзіць выпрабаванні спецыяльнай апаратуры і каналаў сувязі і акрэсліваць іх магчымасці. Лінгвістычны падыход неабходны і для правядзення ацэнкі натуральнасці маўлення, перададзенага па каналах сувязі.

Адмысловай сферай прымянення фанетычнай інфармацыі з'яўляецца стварэнне прыстасаванняў для ацэнкі эмацыянальнага стану чалавека па яго маўленню. Выяўленне і апісанне разнастайных акустычных індыхатараў эмацыянальных характарыстык моўцы прыводзіць да стварэння сістэм кантролю і распазнавання эмацыянальнага стану апэратараў, што вельмі важна ў эмацыягенных сітуацыях (у рабоце касманаўтаў, пілотаў, дыспетчараў і інш.).

У крыміналістыцы і судовай псіхалогіі маўленне з'яўляецца крыніцай інфармацыі ў следчым працэсе, пры верыфікацыі паведамленняў абвінавачанага і сведак здарэння. У крыміналістычнай практыцы асаблівасці вуснага маўлення могуць быць выкарыстаны для вызначэння пэўных рыс моўцы. Існуе некалькі індывідуальных прымет вуснага маўлення, істотных для крыміналістыкі: голас (яго характарыстыкі, звязаныя з тэмбрам, вышыняй, гучнасцю, інтэнсіўнасцю), інтанацыя, якая паказвае на асаблівасці асобы.

Такім чынам, канкрэтныя вынікі фанетычных даследаванняў знаходзяць шырокія і разнастайныя сферы ўжытку.

§4. Метады вывучэння гукавога ладу мовы

Метад – гэта сукупнасць аперацый над моўным матэрыялам. Паколькі гукі мовы разглядаюцца з розных бакоў (акустычнага, артыкуляцыйнага, перцэптыўнага, функцыянальнага), то фанетыка выкарыстоўвае шматлікія метады вывучэння гукавога ладу мовы. Сучасная фанетыка прымяняе эксперыментальна-фанетычныя метады, якія выкарыстоўваюцца ў акустыцы, фізіялогіі.

Фізіялогія даследуе асаблівасці ўтварэння гукаў пры дапамозе спецыяльных інструментальных метадаў, да якіх адносяцца:

метады палатаграфавання, які фіксуе месца дотыку языка да паднябення ў працэсе вымаўлення гукаў;

кінафотаздымка рухаў губ у працэсе артыкуляцыі гукаў;

рэнтгеназдымка маўленчага апарата.

Вынікам названых метадаў становяцца адпаведна палатаграмы, лінгваграмы і рэнтгенаграмы, якія падаюць поўную інфармацыю пра рухі органаў маўлення, а таксама пра месца і спосаб утварэння гукаў.

Сярод метадаў асобнае месца займае *метады назірання* над рухамі маўленчых органаў. Назіранне можа быць *непасрэдным*, у выніку якога можна атрымаць звесткі пра рухі губ, шырыню раскрыцця рота. Пры *інструментальным назіранні* даследуюцца ваганні гукавой хвалі, яе спектр, якія фіксуюцца з дапамогай спецыяльных прыстасаванняў: фотаапаратаў, кінакамер, асцылографіі і спектрографіі. *Саманазіранне* можа праводзіцца як

у дачыненні да звестак аб мускульных рухах, так і да звестак аб успрыманні гукаў. Паказчыкі мускульных рухаў інтэрпрэтуюцца досыць праблематычна, паколькі рухі знешніх органаў адчуць значна лягчэй, чым рух паветраных струменяў. Назіранні над рухамі языка грунтуюцца на кантрастах, напрыклад, чаргуецца праца задняй і пярэдняй частак языка. Для таго, каб пераканацца ў тым, якая частка языка працуе пры ўтварэнні пэўнага гука, адна і тая ж артыкуляцыя паўтараецца некалькі разоў запар, пакуль не ўзнікае стомленасць пэўнай часткі, што адразу можа выклікаць непрыемныя адчуванні і адначасова паведаміць, дзе менавіта гэта адбываецца.

Для вызначэння пад'ёму языка пры вымаўленні галосных можна выкарыстаць люстэрка і, паўтараючы адпаведныя артыкуляванні, праверыць у ім ступень ротаразмыкання. Такія назіранні над мяккім паднябеннем, маленькім язычком (увулай) і гартанню будуць складанымі без прымянення спецыяльнага гартаннага люстэрка на доўгай ручцы – ларынгаскопа (ад грэч. *larynx* – гартань і *skopeo* – гляджу, назіраю).

Як пры прымітыўна-эксперыментальных назіраннях, так і пры інструментальна-фанетычных даследаваннях можна аб'ектыўна вывучаць як артыкуляцыйны, так і акустычны бок вуснага маўлення.

Акустычны аналіз праводзіцца пры дапамозе электраакустычных метадаў. Гукавыя адзінкі даследуюцца пры дапамозе спецыяльных прылад – асцылографаў і спектрографаў.

Асцылаграфічная методыка пры дапамозе мікрафона і ўзмацняльнай апаратуры дазваляе ператварыць вагальныя рухі паветраных струменяў у электрычныя ваганні, якія далей перадаюцца праз магнітафон, што захоўвае на стужцы адпаведнае гучанне, у асцылограф. У асцылографе маюцца асаблівыя шлейфы, напоўненыя маслам. Гэтыя шлейфы звязаны тонкай ніткай, пры дапамозе якой электрычныя з'явы перадаюцца праз люстэрка на кіналенту ў выглядзе асцылаграмы. Пры дапамозе асцылаграм фіксуюцца акустычныя характарыстыкі запісаных гучанняў.

Пры *спектраграфічнай методыцы* шляхам ператварэння ваганняў паветраных хваляў у электрычныя ваганні праз мікрафон (магнітафон падключаецца паралельна) падаюцца ваганні праз фільтры спектрографа (ад грэч. *spectrum* – тое, што бачу і *grapho* – пішу). Гэтыя ваганні адпавядаюць частотнай настройцы гукаў. Пры

наяўнасці фільтраў, здольных адрозніваць 4-6 тысяч герц, можна спектраграфіаваць галосныя. Для зычных колькасць фільтраў павялічваецца, і частотныя магчымасці дасягаюць 12 тысяч герц.

Кімаграфічная методыка заключаецца ў непасрэднай фіксацыі на папяровай стужцы, якая абмотвае адзін рухомы барабан або расцягваецца паміж двума рухомымі барабанамі, артыкуляцыйных рухаў гартані, рота і носа пры дапамозе замацаваных перпендыкулярна да рухомай стужкі пісчыкаў, замацаваных на т.зв. марэеўскіх барабанах. Апошнія пакрываюцца тонкай гумай і спалучаюцца спецыяльнымі прыладамі з інструментамі, што непасрэдна судакранаюцца з актыўнымі і пасіўнымі органамі маўлення чалавека. Адна рыска на стужцы адпавядае працы носавыга рэзанатара, для чаго ў носавую поласць устаўляюцца спецыяльныя капсулы, злучаныя з марэеўскім барабанам. Гэтая рыска адзначае толькі ўключэнне і выключэнне носавыга рэзанатара: у першым выпадку – хвалістая лінія, у другім – прамая, і ступень назалізацыі гука.

Другая рыска, найбольш разнастайная ў сваіх выгінах, адзначае працу поласці рота. Для гэтага выпрабоўца набліжае да сваіх губ амбушур (ад франц. *embouchure* – дзірка) – раструб, з'яднаны з марэеўскім барабанам. Гэтая рыска адлюстроўвае змыканне і размыканне ротавых маўленчых органаў, іх звужэнне і ўвогуле ўвесь працэс артыкуляцыі, звязаны са спосабам утварэння гука.

Трэцяя рыска адзначае працу гартані (дрыжанне галасавых звязак пры голасе і інтэнсіўнасць дрыжання) або ўключэнне і выключэнне гартані (прамая лінія). Для гэтага да правага ці да левага боку кадыка выпрабоўцы прывязваюць ларынгафон (ад грэч. *larynx* – гартань і *phone* – гук), які перадае марэеўскаму барабану вагальныя рухі галасавых звязак.

Пад ніжняй рыскай кімограф падае лінію адліку часу ў выглядзе хвалі, што дазваляе любыя адрэзкі на іншых рысках вызначаць у долях секунды. Названая методыка не з'яўляецца эфектыўнай і аптымальнай для акустычнай характарыстыкі маўлення, але дакладна раскладае артыкуляцыю маўлення апарата на носавую, ротавую і гартанную. Супастаўляючы ўсе паказчыкі кімографа, можна вызначыць адпаведнасць пэўных адрэзкаў гукам і іх фазам.

§5. Беларуская фанетыка: сучасны стан і перспектывы развіцця

З 50-х гадоў 20 ст. пачынаецца шматбаковае даследаванне гукавых і прасадыхных адзінак пры дапамозе спецыяльнай апаратуры: спектрографа (дапамагае прааналізаваць спектр гука, сукупнасць яго фармантаў), інтанаграфа (паказвае асаблівасці руху тону), санографа (перадае “адценні” гука), сінтэзатара (апарат для перадачы і ўспрымання гукавых адрэзкаў з магчымасцю іх мадэлявання, стварэння розных гукавых камбінацый). У выніку з’яўлення новых інструментальных сродкаў маўленне чалавека пачало разглядацца не толькі з акустычнага (грэч. *akustikos* – слыхавы), але і з перцэптыўнага (лац. *percepto* – успрымаць) боку. Пры даследаванні вуснага маўлення ўлічваліся не толькі гукавыя мадыфікацыі, але і прасадыхныя структуры. З сярэдзіны 20 ст. праводзіліся даследаванні ў сферы суаднясення інтанацыйных сродкаў з сінтаксічнымі, а ў 1970-1980-я гады назіраецца павелічэнне цікавасці да фанетычных даследаванняў вуснага маўлення пры дапамозе эксперыментальна-фанетычных метадаў.

Мэтай сучаснай фанетыкі з’яўляецца аналіз фанетычных асаблівасцей (як сегментных, так і суперсегментных) ва ўсіх магчымых відах вуснага маўлення, тлумачэнне іх ужывання і класіфікацыя, заснаваная на разглядзе функцый фанетычных асаблівасцей.

Эксперыментальна-фанетычныя даследаванні гукавога ладу беларускай мовы праводзяцца ў Адзеле эксперыментальнай фанетыкі Інстытута мовазнаўства імя Я.Коласа АН Беларусі.

За апошнія гады значна павялічылася колькасць даследаванняў, у якіх пытанні прасодыі звязваюцца з камунікатыўным сінтаксісам, тэорыяй актуальнага падзелу сказа і інфармацыйнай структурай выказвання, лінгвістыкай тэксту, семантыкай і прагматыкай, а таксама з аналізам працэсаў генеравання і ўспрымання мовы пры дапамозе звестак з фізіялогіі, акустыкі і псіхалогіі. У кнізе Л.Ц. Выгоннай “Інтанацыя. Націск. Арфаэпія” (Мн., 1991) на матэрыяле даследавання вуснага беларускага маўлення даецца навуковае апісанне рытміка-меладычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы. Разглядаюцца асноўныя прасадыхныя адзінкі – мелодыка, тэмп, працягласць, паўзы. Падрабязна аналізуюцца

акцэнтная структура беларускага выказвання, прыводзіцца багаты ілюстрацыйны матэрыял.

У працы “Прасодыя мовы радыё ўсходнеславянскіх краін і Польшчы” (Мн., 1998) Л.Ц. Выгонная звярнула ўвагу на сучасны стан вуснага маўлення ў камунікатыўнай сферы. На думку даследчыцы, на прасодыю беларускай мовы негатыўна ўплывае беларуска-рускі білінгвізм, у выніку чаго мова мяняе сваё акцэнтна-меладычнае аблічча, а яе семантычная структура робіцца недакладнай або незразумелай. Маўленне разлічана на слыхавое ўспрыняцце, а таму не можа арыентавацца на прынцыпы пабудовы пісьмовай мовы. Л.Ц. Выгонная разглядае прынцыпы будовы вуснага (беларускага, рускага, украінскага і польскага) маўлення і яго ўздзеянне на слухачоў.

Праблемам радыёмаўлення прысвечаны артыкул Л.Ц. Выгоннай “Радиоречь в аспекте риторики и стилистики”. У ім звяртаецца ўвага на спецыфіку вусных тэкстаў, віды маўлення, адрозненне радыётэкстаў ад размоўных. Аналізуецца структурная арганізацыя радыёмаўлення, яе сувязь з пісьмовай культурай, узроўні нармаванасці маўлення, узаемапранікненне стыляў, патрабаванні да радыёмаўлення.

Да праблемы інфармацыйна-статыстычнага аналізу фанетычных сістэм звярталіся Л.Ц. Выгонная і В.І. Шчарбакова. Поўнае апісанне сістэмы мовы патрабуе ведання статыстычных характарыстык, паколькі прагназаванне накіраванасці і вынікаў актуальных змен у мове інтуітыўна або свядома абапіраецца на статыстычныя дадзеныя. Даследчыкамі выяўлены статыстычныя параметры гукаў (на матэрыяле тэкстаў мастацкай прозы) і асаблівасці фанетычных сістэм беларускай і рускай моў.

Аб’ектам даследавання Л.Ц. Выгоннай, В.І. Шчарбаковай і А.В. Чэусава з’яўляецца мастацка-публіцыстычны тэкст і яго статыстычныя характарыстыкі. У працы “Статистические характеристики белорусского художественно-публицистического текста (фонемы)” аўтары статыстычнымі падлікамі ўдакладняюць частотнасць фанем у сучаснай беларускай мове. Матэрыялам даследавання выступаюць тэксты эсэ беларускіх пісьменнікаў. Аналізуецца колькасць складоў у словах, рытмічны тып, абсалютная і адносная частата, колькасць слоў у групе, падаецца частотны спіс фанем, частотнасць артыкуляцыйна-фізіялагічных

класаў зычных фанем, частотнасць націскных і ненаціскных галосных фанем у беларускай мове.

Сярод прац, прысвечаных вывучэнню сістэмы беларускіх зычных і галосных фанем, вылучаецца манаграфія А.І. Падлужнага “Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы” (Мн., 1969). У ёй праводзіцца сінтагматычны і парадыгматычны аналіз гукаў, падаюцца падлікі частаты ўжывання гукаў беларускай мовы. Аўтар падрабязна разглядае правілы спалучэння зычных гукаў у беларускай мове, іх пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні. Закранаецца праблема суадносін беларускай арфаграфіі і фанематыкі.

Значную ролю ў развіцці беларускай фанетыкі адыгрывае грунтоўнае даследаванне “Фанетыка беларускай літаратурнай мовы”, выдадзенае аўтарскім калектывам, які склалі І.Р. Бурлыка, Л.Ц. Выгонная, Г.В. Лосік і А.І. Падлужны, пад рэдакцыяй прафесара А.І. Падлужнага (Мн., 1989). У ім апісваецца гукавы лад сучаснай беларускай мовы, прыводзяцца арыкуляцыйныя, акустычныя і функцыянальныя характарыстыкі гукаў. У кнізе змешчана карысная інфармацыя па праблеме ўспрымання гукаў носьбітамі беларускай мовы. Абагульняецца матэрыял, прысвечаны спалучальнасці гукаў у межах слова ва ўласнабеларускай і запазычанай лексіцы. Даследуецца прырода і ўласцівасці беларускага націску, прыводзіцца слоўнік амографаў, якія адрозніваюцца акцэнтацыйнымі паказчыкамі, вывучаецца інтанацыя і яе кампаненты, аналізуюцца літаратурныя нормы вымаўлення галосных і зычных гукаў, разглядаюцца ўзаемаадносіны паміж арфаэпіяй і пісьмом.

Праблемам даследавання фанетычнай структуры слова, яго ўспрымання, а таксама пазіцыйным змяненням слова ў маўленні прысвечана кніга “Фанетыка слова ў беларускай мове” (Мн., 1983, пад рэдакцыяй А.І. Падлужнага). Пры дапамозе акустычнага і перцэптыўнага аналізу вывучаецца гукавая варыятыўнасць слова. У працэсе даследавання рэдукцыі галосных і камбінаторных змяненняў зычных гукаў аўтарамі выкарыстаны эксперыментальныя метады. Даецца ацэнка варыятыўнасці гукаў, а таксама тэарэтычнае абгрунтаванне яе ўзнікнення.

Фанетычны бок мовы вывучаецца таксама ў фанетычнай лабараторыі Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта. Сярод прац вылучаюцца манаграфіі А.А. Мятлюк “Просодия

белорусского языка в условиях двуязычия” (Мн., 1982) і “Взаимодействие просодических систем в речи билингва” (Мн., 1986), у якіх асвятляюцца праблемы прасадычнай сістэмы ў агульнай сістэме мовы, узаемадзеянне прасадычных падсістэм, а таксама фразавая прасодыя і яе роля ў камунікацыйных працэсах. Аўтарам зроблена кантрастыўнае апісанне прасодыі беларускай і рускай моў і на яго аснове даследавана прасадычная інтэрферэнцыя ў англійскім маўленні беларусаў, роднай мовай якіх з’яўляецца беларуская або руская. У большасці раздзелаў названых прац беларускі матэрыял выкарыстоўваецца ў якасці ілюстрацыйнага паралельна з рускім і англійскім. Пры кантрастыўным аналізе беларускай і рускай моў разглядаюцца слоўны націск і акцэнтныя тыпы слоў, фразавы націск, рытм, тоны, танальны контур, часавая падсістэма.

У даследаванні Т.В. Паплаўскай “Сегментная фонетика и просодия устной речи” (Мн., 1993) выкарыстаны сістэмны падыход пры разглядзе фаналагічнай падсістэмы мовы – пэўнай сукупнасці элементаў і пэўнай сукупнасці адносін паміж гэтымі элементамі. Падрабязна аналізуецца структура фаналагічнай падсістэмы, рэалізацыя вакалізму (націсканога і ненацісканога), рытм, асаблівасці акцэнтна-рытмічных структур англійскай, рускай і беларускай моў. Даследуецца маўленне ва ўмовах білінгвізму, а таксама працэс інтэрферэнцыі, яго разнавіднасці і прычыны ўзнікнення.

У манаграфіі Т.В. Паплаўскай “Речевой ритм в синхронии и диахронии” (Мн., 1995) робіцца спроба вызначэння рытміка-маўленчага субстрату, што знаходзіцца ў аснове некаторых маўленчых сістэм, а таксама вылучэння прасадычных і дыяхранічных універсалій. Аналізуецца рытмічная структура беларускіх, рускіх і англійскіх слоў, іх асаблівасці; рытмічныя мадэлі, памеры слоў і частотнасць іх ужывання. Праблеме заканамернасці мадыфікацыі адзінак у маўленчым рытме прысвечаны асобны раздзел, у якім апісваюцца тыпы мадыфікацый у залежнасці ад тэмпу маўлення і месца націсканога склада ў рытмічнай групе. На гэтай падставе вылучаюцца поўны і няпоўны стылі маўлення (даследчыца прытрымліваецца маўленчай класіфікацыі, прапанаванай Л.У. Шчэрбам).

Рытмічным заканамернасцям навуковага маўлення прысвечана праца Н.І. Князевай “Ритмическая организация научной речи” (Мн., 1981), у якой выяўляюцца агульныя і адметныя рысы ў рытмічнай

арганізацыі беларускай і англійскай моў. Беларускі матэрыял выкарыстоўваецца як ілюстрацыйны паралельна з англійскім.

У сучаснай фанетыцы праводзяцца эксперыментальныя даследаванні, прысвечаныя вывучэнню вакалізму, акустычных і артыкуляцыйных характарыстык галосных гукаў, колькаснай і якаснай рэдукцыі, варыятыўнасці ненаціскных галосных, працягласці гукаў (А.М. Андрэеў, В.Р. Бурлыка, Л.Ц. Выгонная, А.І. Падлужны і інш.). Аналізуецца сістэма зычных гукаў, фанетычны і фаналагічны статус падоўжаных зычных, акамадацыі, асіміляцыі, дысіміляцыі і г.д. (В.У. Мартынаў, А.І. Падлужны). Даследуюцца фанетычныя працэсы ва ўмовах білінгвізму, з'явы інтэрферэнцыі, фанетычныя варыянты гукаў (Н.С. Вілюга, Л.Ц. Выгонная, П.В. Садоўскі). Вывучаюцца адзінкі маўлення, фанетычныя асаблівасці шматскладовых слоў, маналагічныя вусныя тэксты (Н.П. Нікуліна) і дыялагічнае маўленне (М.Д. Путрова, В.С. Сляповіч), тэмпаральныя характарыстыкі маўлення, сінтагматычнае члянэнне, рытм у беларускай і іншых мовах (Л.Ц. Выгонная, Н.І. Князева, С.А. Хаменка).

Шматбаковы і глыбокі аналіз вуснага маўлення сведчыць пра розныя падыходы да праблем фанетыкі.

§6. Мова і маўленне

Мова – сістэма гукавых знакаў, пры дапамозе якіх адбываецца камунікацыя. Гэтая сістэма можа выразіць усю сукупнасць ведаў і ўяўленняў чалавека пра грамадства, людзей, цэлы свет.

Маўленне – канкрэтнае гаварэнне, якое адбываецца ў вуснай ці пісьмовай форме. Мова і маўленне – дзве катэгорыі, якія ў сукупнасці ўтвараюць адзіны феномен мовы.

Вызначым асноўныя характарыстыкі мовы і маўлення.

1. Мова – гэта пэўны код, а маўленне – рэалізацыя гэтага кода.
2. Мова ў адрозненне ад маўлення не ўлічвае канкрэтных сітуацыі зносін і не залежыць ад іх.
3. Мова абстрактная з'ява, а маўленне канкрэтнае.
4. Мова з'яўляецца ідэальнай катэгорыяй, а маўленне – матэрыяльнай (успрымаецца праз зрок, слых).

5. Для мовы характэрны іерархічныя адносіны (вылучаюцца ўзроўні мовы), а для маўлення – лінейныя (паслядоўнасць гукаў, складоў, слоў).
6. Мова не мае канчатковай мэты, а маўленне заўсёды накіравана на дасягненне пэўнай мэты. У залежнасці ад мэты камунікацыі вылучаюцца наступныя тыпы маўленчых актаў: паведамленне (*Прышла вясна.*), пабуджэнне (*Прачытай гэту кнігу!*), абавязкі (*Абяцаю больш не спазняцца.*), этыкетныя формулы (віншаванні, прабачэнні і г.д.), выражэнне эмацыянальнай рэакцыі на сітуацыю (*Вось гэта так! Гэта ж трэба!*), падтрымка маўленчых кантактаў (*Ало! Слухай!*).
7. Мова статычная, а маўленне дынамічнае, яно разгортваецца ў часе і прасторы.
8. Мова стабільная, а маўленне рухомае.
9. Мова пазбаўлена варыянтаў, а маўленне варыянтнае. Моўца выбірае словы, граматычныя мадэлі, спалучае словы паміж сабой, аддае перавагу таму ці іншаму стылю зносін.
10. Мова аб'ектыўная, а маўленне суб'ектыўнае, залежыць ад творчай дзейнасці моўцы.
11. Мова фіксуе калектыўны вопыт, а маўленне фіксуе вопыт канкрэтнага чалавека. Маўленне ў залежнасці ад сітуацыі, індывідуальных асаблівасцяў асобы можа характарызавацца розным тэмпам, працягласцю, тэмбравымі асаблівасцямі, рознай ступенню гучнасці, дакладнасцю і г.д. Індывідуальны характар маўлення залежыць і ад псіхічнага стану моўцы, задачы камунікацыі, эмацыянальнага стану і інш.

§7. Фанетычныя адзінкі ў маўленчай плыні

У маўленчай плыні гукі рэдка вымаўляюцца ізалявана. Яны пэўным чынам узаемадзейнічаюць паміж сабой, утвараючы ўпарадкаваную гукавую плынь. Але вусная мова не можа быць аднароднай і бесперапыннай. Пры дапамозе інтанацыі, націску, паўз яна члянiцца на асобныя адзiнкі: фанетычны тэкст, фонаабзац, фразу, сiнтагму (маўленчы такт), фанетычнае слова, склад і гук. Пералiчаныя фанетычныя адзiнкі (фанетычны тэкст, фонаабзац, фраза, сiнтагма, фанетычнае слова, склад і гук) з'яўляюцца сегментнымi, або лiнейнымi фанетычнымi адзiнкамi. Сегментныя

(лац. *segmentum* – адрэзак) – адзінкі, размешчаныя ў лінейнай паслядоўнасці.

Фанетычны тэкст – зыходная велічыня фанетычнага падзелу маўлення. Тэкст абмежаваны паўзамі перад пачаткам і ў канцы, можа мець пэўны фанетычны малюнак: вымаўленчы ўступ, кульмінацыю і заканчэнне.

Фонаабзац – сукупнасць кампазіцыйных частак тэксту (двух і больш сказаў), якая характарызуецца камунікатыўнай і сэнсавай закончанасцю.

Фраза характарызуецца адносна закончаным па сэнсе выказваннем, інтанацыяй закончанасці. Фраза з'яўляецца фанетычнай адзінкай, а сказ – граматычнай, таму фразу і сказ нельга атаясамліваць, яны могуць і не супадаць. Напрыклад:

З гаспадаркі – адна каза.

І тая на дзеда пакрыквае. (І. Драч)

Адна фраза складаецца з двух сказаў.

Напакуе яна ўсё гарышча

Лістам дубовым і лістам кляновым. (І. Драч)

Фраза супадае са сказам.

Дзед дзіўнай травы назбірае,

Дзе праўду куюць зязюлі,

Разводзяць яны там зязюльнік,

Вялікі такі, на паўдулі. (І. Драч)

Дзве фразы адпавядаюць аднаму сказу.

Фраза падзяляецца на *сінтагмы*, або **маўленчыя такты**. Яны характарызуюцца інтанацыяй незакончанасці і больш кароткімі паўзамі паміж імі:

Гарыць арабіна/ – святая віна/,

Світае ў снягах/, быццам пырскі віна/,

І з выклікам юным/ смяецца нявінна/,

Гарыць арабіна/, гарыць арабіна/. (І. Драч)

Фраза складаецца з 8 сінтагм.

Падзел маўленчай плыні на сінтагмы абумоўлены сэнсам, лагічным націскам, які моўца надае выказванню. Розныя адценні

значэння адлюстроўваюцца ў розным падзеле маўленчай плыні.
Параўнайце:

Як перад новым/ сусветным патопам /–

Боскага гневу/ апошня дзея/, –

Горбіцца скруха/. (Р.Барадулін)

і

Як перад новым сусветным патопам/ –

Боскага гневу апошня дзея/, –

Горбіцца скруха/. (Р.Барадулін)

Маўленчыя такты, якія складаюцца з двух і больш слоў, характарызуюцца сэнсавай і сінтаксічнай цэласнасцю. Таму немагчымы такі падзел на сінтагмы: *Боскага/ гневу/; як/ перад новым/...*

Сінтагма падзяляецца на **фанетычныя словы** – адзінкі, аб'яднаныя адным націскам. Фанетычныя словы могуць адпавядаць аднаму лексічнаму слову або некалькім лексічным словам. Напрыклад: *універсітэт, рáníца; у^шко́лу, над^хатай.*

Фанетычнае слова члянiцца на склады. **Склад** – найменшая адзінка вымаўлення ў маўленчым працэсе. Склад можа ўтварацца з аднаго або некалькіх гукаў: *а-а-зіс, столь, ды-ван.*

Склады ўтвараюцца з **гукаў** – мінімальнага, непадзельнага далей фанетычных адзінак.

Суперсегментныя, або нелінейныя, адзінкі не могуць існаваць асобна ад сегментаў. Яны характарызуюць не асобныя гукі і склады, а больш вялікія адзінкі – словы і фразы. Да іх належаць націск і інтанацыя.

Націск – гэта выдзяленне фанетычным спосабам пэўнай гукавой адзінкі ў межах адзінкі больш высокага ўзроўню.

Інтанацыя – сукупнасць фанетычных сродкаў (розныя суадносіны частаты асноўнага тону, працягласці, гучнасці фразы), якія выкарыстоўваюцца для афармлення выказвання як адзінага цэлага.

§8. Гукі мовы як фанетычныя адзінкі

Гукі – мінімальныя адзінкі маўленчай плыні, якія характарызуюцца акустычнымі і перцэптыўнымі (звязаны з успрыняццем маўлення) прыметамі, а таксама з'яўляюцца вынікам працы маўленчага апарата чалавека.

Гукі – сегментныя, або лінейныя, фанетычныя адзінкі, пазбаўленыя значэння. Гукі з’яўляюцца будаўнічым матэрыялам для фанетычных адзінак больш высокага ўзроўню, г. зн., што гукі валодаюць утваральнай уласцівасцю. Але па гуках словы і адрозніваюцца. Так, словы *мука* і *рука* адрозніваюцца гукамі [м°] і [р°]. Гэта асноўныя функцыі гукаў – словаўтваральная і словаадрознівальная.

Гукі мовы маюць розныя ўласцівасці, таму і даследуюцца з розных бакоў: акустычнага (або фізічнага), артыкуляцыйнага (або фізіялагічнага), перцэптыўнага (або ўспрымальнага) і функцыянальнага (або лінгвістычнага).

Акустычны (або фізічны) аспект дазваляе вывучаць гукі як фізічную з’яву. Акустыка (ад грэч. *akustikos* – слыхавы) – раздзел фізікі, дзе вывучаюцца фізічныя ўласцівасці гукаў. Гукі мовы маюць такія фізічныя якасці, як сілу, вышыню, працягласць, тэмбр. Вуха чалавека ўспрымае паветраныя хвалі ў момант гаварэння як гукі, якія маюць розныя фізічныя якасці.

Пры *артыкуляцыйных (або фізіялагічных)* даследаваннях увага звяртаецца на працу маўленчых органаў, у выніку дзейнасці якіх і ўтвараюцца гукі. Артыкуляцыйна (ад лац. *articulatio* – членападзельнае вымаўленне) кожны гук утвараецца ў выніку складаных рухаў маўленчых органаў.

Перцэптыўны (або ўспрымальны) аспект дапамагае вывучыць гукі з п. гл. іх успрымання носьбітамі мовы. У паняцце перцэпцыі (ад лац. *percepto* – успрымаць) уваходзіць першасная апрацоўка маўленчага сігнала і сістэма працэсаў інфармацыйнай перапрацоўкі тэксту.

Пры *функцыянальным (або лінгвістычным)* аспекце гук мовы ўтварае мноства гукаў маўлення, падобных па артыкуляцыйных і акустычных характарыстыках. Адно і тое ж слова, вымаўленае мужчынам і жанчынай, дзіцем і сталым чалавекам, будзе адрознівацца па сваіх характарыстыках: тэмбрам, асаблівасцямі будовы маўленчага апарата. Але кожны раз мы будзем успрымаць комплекс гукаў, вымаўлены рознымі людзьмі, як адно і тое ж слова. Гэта адбываецца таму, што існуе пэўны эталон гука, які знаходзіцца ў свядомасці чалавека, і згодна з якім гукі маўлення атаясамліваюцца. Значыць, гук мовы не канкрэтны гук, а абстракцыя – фанема. Фанемы вывучаюцца ў такім раздзеле мовазнаўства, як фаналогія.

Названыя аспекты вывучэння гукаў мовы (акустычны, артыкуляцыйны, перцэптыўны і функцыянальны) вельмі цесна звязаны паміж сабой, паколькі даследуюць адну і тую ж фанетычную адзінку (гук), але з розных бакоў. І толькі сукупнасць атрыманых фактаў дасць магчымасць разглядаць гукі мовы як цэласную з’яву.

§9. Будова маўленчага апарата

Маўленчы апарат – гэта тыя органы чалавека, якія выкарыстоўваюцца для ўтварэння гукаў. Маўленчы апарат умоўна можна падзяліць на тры спецыфічныя часткі.

1. Дыхальныя органы (дыяфрагма, лёгкія, бронхі, дыхальнае горла). Яны забяспечваюць праход паветранага струменя праз вымаўленчы апарат. Гукі ўтвараюцца падчас выдыху, калі струмень паветра, які выходзіць з лёгкіх, з’яўляецца неабходным кампанентам іх утварэння і служыць “правадніком” гукаў з маўленчага апарата ў паветранае асяроддзе.

2. Гартань, якая забяспечвае ўтварэнне голасу. Асноўнымі элементамі гартані з’яўляюцца галасавыя звязкі – эластычныя мышцы, размешчаныя з левага і правага бакоў гартані і выцягнутыя спераду назад. Прастора паміж галасавымі звязкамі называецца галасавой шчылінай. Голас ствараецца ў выніку перыядычных ваганняў галасавых звязак, якія пры гэтым збліжаюцца і нацягваюцца.

3. Надгартанныя поласці – поласці глоткі, рота і носа – удзельнічаюць ва ўтварэнні спецыфічных якасцей гукаў маўлення. У гэтых поласцях адбываецца канчатковае фарміраванне кожнага гука. Поласць рота і носа размяжоўвае паднябенне, пярэдня частка якога – цвёрдая (цвёрдае паднябенне), а задняя – мяккая (мяккае паднябенне). Мяккае паднябенне заканчваецца маленькім язычком, або увулай. Цвёрдае паднябенне падзяляецца на пярэдняе і сярэдняе.

У залежнасці ад таго, якое становішча займае мяккае паднябенне, паветраны струмень, які выходзіць з гартані, можа трапляць у поласць рота або поласць носа. Калі мяккае паднябенне займае прыўзнятае становішча, то паветра не можа прайсці ў поласць носа і павінна ісці праз ротавую поласць. Тады фарміруюцца ротавыя гукі [л], [л’]. У адваротным выпадку праход

у поласць носа робіцца адкрытым, і гукі набываюць насавую афарбоўку [м], [м'], [н], [н'].

Адрозніваюць актыўныя і пасіўныя маўленчыя органы. Актыўныя пры ўтварэнні тых або іншых гукаў пэўным чынам рухаюцца, а пасіўныя застаюцца нерухомымі, няздольнымі мяняць аб'ём і форму маўленчага тракта і ствараць у ім перашкоды для выдыхаемага паветра.

Рухі актыўных маўленчых органаў пры стварэнні гукаў называюць *артыкуляцыйнай гукаў*. Да *актыўных органаў* адносяць галасавыя звязкі, язык, губы, мяккае паднябенне, язычок (увулу), заднюю частку глоткі і ніжнюю сківіцу. Язык адыгрывае найбольш актыўную ролю пры артыкуляцыі гукаў мовы. Адрозніваюць кончык языка, спінку (якая падзяляецца на пярэднюю, сярэднюю і заднюю) і карань языка.

Пасіўнымі органамі з'яўляюцца зубы, альвеолы (выступы каля каранёў верхніх зубоў), цвёрдае паднябенне і верхняя сківіца. У вымаўленні некаторых гукаў актыўныя органы маўлення могуць не прымаць непасрэднага ўдзелу, пераходзячы ў становішча пасіўных. Усе актыўныя органы могуць судакранацца з пасіўнымі, а таксама збліжацца паміж сабой і ствараць перашкоду для струменя паветра. У месцы перашкоды ствараецца крыніца шуму, неабходная для ўтварэння зычных.

§10. Акустычныя ўласцівасці гукаў

Акустыка (ад грэч. akustiko's – слыхавы) – гэта гукавыя хвалі, якія ўтвараюцца ў выніку артыкуляцыі, а таксама структура маўленчага сігналу.

З пункту гледжання акустыкі маўленчы працэс складаецца з двух этапаў. На першым этапе адбываецца ўзнікненне гука ў маўленчым апарате. Другі этап – фарміраванне частотнага складу гука ў акустычным фільтры.

У залежнасці ад тыпу крыніцы гукі могуць быць аднесены да наступных класаў: 1. галасавая крыніца – галосныя ([а], [о], [у]...) і санорныя ([л], [р], [ў]...); 2. шумавае – глухія шчылінныя і афрыкаты ([ф], [с], [ш]; [ц], [ч]...); 3. імпульсная – глухія выбухныя ([п], [т], [к]...); 4. галасавая і шумавае – звонкія шчылінныя і афрыкаты ([з], [ж], [х]; [з], [ж]...); 5. галасавая і імпульсная – звонкія выбухныя ([б], [д], [г]...).

Кожны гук мовы, утвораны крыніцамі гуку, характарызуецца амплітудай (размахам ваганняў), частатой (хуткасцю ваганняў) і часам (працягласцю фрагмента гука).

Вышыня – гэта колькасць ваганняў галасавых звязак за адзінку часу. Чым большая частата ваганняў, тым вышэйшы гук. Вышыня гука вымяраецца ў герцах (Гц). Гукі з малой частатой называюцца нізкімі, а з вялікай частатой – высокімі.

Па суадносінах *тону і шуму (перыядычных і непэрыядычных ваганняў)* гукі падзяляюцца на галосныя (складаюцца толькі з тону) і зычныя (спалучаюць тон і шум або складаюцца толькі з шуму). Зычныя ў сваю чаргу могуць быць шумнымі (шум пераважае над тонам) і санорнымі (тон пераважае над шумам). Шумныя зычныя падзяляюцца на глухія (складаюцца толькі з шуму) і звонкія (шум пераважае над тонам).

Сіла, або інтэнсіўнасць, гука залежыць ад амплітуды ваганняў, якая суадносіцца з сілай уздзеяння выдыхаемага паветра на органы мовы. Сіла вымяраецца ў гучнасці. Адсюль громкі і ціхі гук. Лінгвістычнае значэнне акустычнай прыметы інтэнсіўнасці дастаткова вялікае. Належны ўзровень інтэнсіўнасці забяспечвае яснасць і дакладнасць перадачы маўлення, а значыць, і яе ўспрымання.

Працягласць, або колькасць, гука – гэта працягласць ваганняў органаў маўленчага апарата. Пры менш працяглым ваганні ўтвараюцца менш працяглыя гукі і наадварот. Працягласць залежыць ад націску, а таксама ад інтанацыі. Але ў беларускай мове працягласць гука не мае функцыянальнай значнасці.

Ротавая і насавая поласці з'яўляюцца рэзанатарамі, узмацняльнікамі гукаў. У гукавой хвалі, праходзячы праз рот або нос, становяцца больш моцнымі асобныя частоты гукавой хвалі, якія называюцца фармантамі. У фармантах адлюстраваны важнейшыя акустычныя характарыстыкі гука.

Кожны гук складаецца з аднаго або некалькіх сегментаў, адрэзкаў. Сегменты ў пэўнай паслядоўнасці дасягаюць вуха слухача. Яны ўспрымаюцца і аналізуюцца слыхавой і вышэйшай нервовай сістэмамі, у выніку чаго становяцца членараздзельнымі гукамі.

§11. Акустычная класіфікацыя гукаў

Акустычная класіфікацыя гукаў заснавана на акустычных характарыстыках, якія выяўляюцца пры дапамозе спецыяльнай апаратуры. Найбольш поўна акустычную структуру можна прасачыць па спектраграме гука. На ёй указваецца *асноўны тон* F_0 , г.зн. самы нізкі складнік гука. Частоты іншых складнікаў гука называюцца *гармонікамі асноўнага тону*, якія адлюстроўваюць інтэнсіўнасць абертонаў. *Абертоны* – гэта дадатковыя тоны, якія далучаюцца да асноўнага тону. Чым большая частата асноўнага тону, тым меншай будзе інтэнсіўнасць гармонік.

Суадносіны асноўнага тону і гармонік можа мяняцца ў рэзанатары. Рэзанатар узмацняе адны гармонікі і падаўляе іншыя. У выніку ўзмацнення адной з гармонік спектр будзе мець фармантную структуру і новую якасць. Калі адна з гармонік становіцца найбольш інтэнсіўнай у параўнанні з асноўным тонам, то яна будзе называцца *фармантай*. З характарыстыкай гэтай фарманты суадносіцца новая якасць гука, яго *тэмбр*, або своеасаблівая афарбоўка гука. Тэмбр залежыць ад рэзанатараў: формы і аб'ёму поласцей рота, носа і глоткі, дзе ўтвараюцца дадатковыя тоны.

Гук можа ўзаемадзейнічаць з некалькімі рэзанатарамі, у такім выпадку гук будзе мець складаную фармантную структуру. У структуры гука знаходзяцца некалькі ўзмоцненых гармонік, якія вызначаюцца як фарманты F_I , F_{II} і г.д. Якасць гука залежыць ад фармантнай структуры, якая і вызначае ўспрыманне яго якасці (тэмбр).

У аснове акустычнай класіфікацыі знаходзіцца дыхатамічная сістэма (ад грэч. *dicha* + *tome* – падзел надвое). Паводле адной і той жа акустычнай прыметы ўсе гукі падзяляюцца на дзве групы. Гукі першай групы маюць гэтую прымету, а гукі другой групы пазбаўлены яе.

1. *Вакальнасць* – *невакальнасць*. Прымету вакальнасці (галоснасці) маюць усе галосныя, а таксама зычныя санорныя гукі. Пры іх утварэнні ўдзельнічае толькі голас (галосныя) або голас пераважае над шумам (санорныя). Усе астатнія гукі з'яўляюцца невакальнымі.

2. *Кансанантнасць* – *некансанантнасць*. Прымету кансанантнасці (зычнасці) маюць усе зычныя гукі, калі пры іх

утварэнні на шляху выдыхаемага паветра ўзнікае перашкода, якую трэба пераадолець. У залежнасці ад гэтага сіла гука змяншаецца. Галосныя гукі з'яўляюцца некансанантнымі, а санорныя аб'ядноўваюць прыметы вакальнасці і кансанантнасці.

3. *Кампактныя – дыфузныя.* Гукі адрозніваюцца паводле канцэнтрацыі энергіі ў спектры. Тыя гукі, у якіх энергія сканцэнтравана ў цэнтральнай частцы спектра, называюцца кампактнымі. Гэта галосныя ніжняга і сярэдняга пад'ёму: [a], [o], [э]; пярэдне-, сярэдне- і заднеязычныя гукі: [ʒ], [ч], [ж], [ш], [p], [j], [h], [h'], [g], [g'], [x], [x'], [к], [к']. Фарманты дыфузных гукаў размешчаны некампактна, да такіх гукаў адносяцца ўсе астатнія.

4. *Нізкая танальнасць – высокая танальнасць.* Гукі нізкай танальнасці ўтвараюцца ў большай па аб'ёме ротавай поласці, чым гукі высокай танальнасці. Да гукаў нізкай танальнасці адносяцца галосныя: [a], [o], [y]; губныя: [б], [б'], [п], [п'], [в], [в'], [ў], [ф], [ф']; заднеязычныя: [h], [h'], [g], [g'], [x], [x'], [к], [к'] і пярэднеязычныя: [ʒ], [ч], [ж], [ш]. Да гукаў высокай танальнасці адносяцца астатнія гукі.

5. *Бемольнасць – небемольнасць.* Калі фарманты набліжаюцца да больш нізкіх частот, утвараюцца бемольныя (паніжаныя) гукі. Гэта галосныя: [o], [y] і агубленыя зычныя: [б^o], [н^o], [p^o], [м^o], [в^o] і г.д. Калі зычныя, якія знаходзяцца перад лабіялізаванымі галоснымі, агубляюцца, то ствараецца дадатковы рэзанатар, які і прыводзіць да нізкіх частот. Астатнія гукі адносяцца да небемольных.

6. *Дыезнасць – недыезнасць.* Гукі, у якіх умацняюцца верхнія фарманты, называюцца дыезнымі (павышанымі) гукамі. Да іх належаць усе мяккія зычныя: [п'], [с'], [ц'] і інш.; а таксама галосныя паміж мяккімі зычнымі: [·a·], [·o·], [·y·] і інш. Астатнія гукі называюцца недыезнымі.

7. *Перарыўнасць – неперарыўнасць.* Гукі, у якіх назіраецца хуткі пераход ад адсутнасці гука да яго канцэнтрацыі, называюцца перарыўнымі. Да такіх гукаў, у якіх адбываецца поўная змычка маўленчых органаў (гэта і стварае эфект адсутнасці гука), адносяцца усе змычна-шчылінныя: [z], [z'], [ц], [ц'], [ʒ], [ч]; змычныя: [б], [б'], [п], [п'], [д], [т], [g], [g'], [к], [к']; змычна-праходныя гукі: [м], [м'], [н], [н'] і вібрант [p]. Галосныя гукі, шчылінныя, змычна-праходныя [л], [л'] з'яўляюцца неперарыўнымі.

8. *Рэзкасьць – нярэзкасьць*. Калі пры ўтварэнні гукаў паветраны струмень сустракае дадатковую перашкоду, то ўтвараюцца рэзкія гукі. Гэта афрыкаты: [z], [z'], [ц], [ц'], [ž], [ч] (узнікае змычка і шчыліна), дрыжачы гук [p] (чаргаванне змычкі і шчыліны). У ротавай поласці адбываецца завіхрэннае паветранага струменя. Астатнія гукі з'яўляюцца нярэзкімі.

9. *Звонкасць – глухасць*. Усе гукі, якія вымаўляюцца з удзелам голасу – звонкія. Гэта галосныя, зычныя санорныя і звонкія шумныя. Глухія гукі вымаўляюцца без удзелу голасу. Таму ўсе глухія зычныя – глухія.

Акустычныя асаблівасці больш наглядна пакажам у выглядзе табліцы.

Гукі	вакэльнасць	кансанантнасць	дыфузнасць	нізкая танальнасць	бемольнасць	дзьвінасць	перарыванасць	рэзкасць	Звонкасць
[a]	+	-	-	+	-	-	-	-	+
[o]	+	-	-	+	+	-	-	-	+
[y]	+	-	+	+	+	-	-	-	+
[э]	+	-	-	-	-	-	-	-	+
[і]	+	-	+	-	-	+	-	-	+
[ы]	+	-	+	+	-	-	-	-	+
[о́]	-	+	+	+	-	-	+	-	+
[б́]	-	+	+	+	-	+	+	-	+
[п]	-	+	+	+	-	-	+	-	-
[п́]	-	+	+	+	-	+	+	-	-
[в]	+	+	+	+	-	-	-	-	+
[в́]	+	+	+	+	-	+	-	-	+
[ў]	+	+	+	+	-	-	-	-	+
[ф]	-	+	+	+	-	-	-	-	-
[ф́]	-	+	+	+	-	+	-	-	-
[м]	+	+	+	+	-	-	+	-	+
[м́]	+	+	+	+	-	+	+	-	+
[л]	-	+	+	-	-	-	+	-	+
[л́]	-	+	+	-	-	-	+	-	-
[z]	-	+	+	-	-	-	+	+	+
[z']	-	+	+	-	-	+	+	+	+
[э]	-	+	+	-	-	-	-	-	+
[з']	-	+	+	-	-	+	-	-	+
[с]	-	+	+	-	-	-	-	-	-
[с́]	-	+	+	-	-	+	-	-	-
[ц]	-	+	+	-	-	-	+	+	-
[ц́]	-	+	+	-	-	+	+	+	-
[н]	+	+	+	-	-	-	+	-	+
[н́]	+	+	+	-	-	+	+	-	+
[л]	+	+	+	-	-	-	-	-	+
[л́]	+	+	+	-	-	+	-	-	+
[p]	+	+	-	-	-	-	+	+	+
[ž]	-	+	-	+	-	-	+	+	+
[ж]	-	+	-	+	-	-	+	+	+
[ч]	-	+	-	+	-	-	+	+	-
[ш]	-	+	-	+	-	-	-	-	+
[j]	+	+	-	-	-	+	-	-	+
[h]	-	+	-	+	-	-	-	-	+
[h́]	-	+	-	+	-	+	-	-	+
[g]	-	+	-	+	-	-	+	-	+
[ǵ]	-	+	-	+	-	+	+	-	+
[k]	-	+	-	+	-	-	+	-	-
[ḱ]	-	+	-	+	-	+	+	-	-
[x]	-	+	-	+	-	-	-	-	-

[x']	-	+	-	+	-	+	-	-	-
------	---	---	---	---	---	---	---	---	---

§12. Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных гукаў

Артыкуляцыя (ад лац. *articulatio, articulo* – членараздзельна вымаўляю) – рух маўленчых органаў пры ўтварэнні гукаў.

Артыкуляцыя кожнага гука складаецца з трох фаз: 1. экскурсіі – прымання маўленчымі органамі становішча, неабходнага для ўтварэння канкрэтнага гука; 2. вытрымкі – фіксацыі органаў маўлення ў пэўным становішчы; 3. рэкурсіі – вяртання органаў маўлення ў нейтральную пазіцыю або ў становішча, неабходнае для ўтварэння наступнага гука.

У маўленчай плыні гукі рэдка вымаўляюцца ізалявана, а гэта значыць, што экскурсія наступнага гука супадае з рэкурсіяй папярэдняга гука, а апошняя фаза (рэкурсія) артыкулюецца адначасова з пачаткам (экскурсіяй) наступнага гука. Пры артыкуляцыі гука ў маўленчай плыні фаза вытрымкі можа і зусім адсутнічаць (напрыклад, у выбухных зычных), паколькі змяненне становішча маўленчых органаў характарызуецца вялікай хуткасцю. У маўленчай плыні назіраецца своеасаблівае напластаванне фаз артыкуляцыі, што схематычна выглядае наступным чынам:

$$\begin{array}{c}
 \text{Э}_1 \rightarrow \text{В}_1 \rightarrow \text{Р}_1 \\
 \updownarrow \\
 \text{Э}_2 \rightarrow \text{В}_2 \rightarrow \text{Р}_2 \\
 \updownarrow \\
 \text{Э}_3 \rightarrow \text{В}_3 \rightarrow \text{Р}_3 \text{ і г.д.}
 \end{array}$$

Пры характарыстыцы зычных гукаў увага звяртаецца на чатыры артыкуляцыйныя прыметы: 1. месца ўтварэння; 2. спосаб утварэння; 3. удзел голасу і шуму; 4. наяўнасць або адсутнасць палаталізацыі.

Па **месцы ўтварэння** ўсе зычныя гукі ў залежнасці ад актыўнасці тых ці іншых органаў маўлення падзяляюцца на *губныя*, або *лабіяльныя* (ад лац. *labialis* – губны) і *язычныя*. Гэта значыць, што ў губных зычных актыўным органам маўлення з'яўляецца ніжняя губа, а ў язычных такім органам будзе язык.

У залежнасці ад таго, да якога пасіўнага органа дакранаецца актыўны (ніжняя губа), губныя зычныя гукі падзяляюцца на наступныя падгрупы: 1. *губна-губныя*, або *білабіяльныя* (ад лац. *bi, bis* – двойчы + *labialis* – губны). Пры іх утварэнні ніжняя губа

(актыўны орган) артыкулюе да верхняй губы (пасіўны орган): [б], [б'], [п], [п'] [м], [м'], [ў]; 2. *губна-зубныя*, або *лабіяльна-дэнтальныя* (ад лац. *labium* – губа + *dens, dentis* – зуб). Ніжняя губа (актыўны орган) артыкулюе да верхніх зубоў (пасіўны орган):): [в], [в'], [ф], [ф'].

Язычныя гукі ў залежнасці ад таго, якая частка языка з'яўляецца актыўнай, падзяляюцца на *пярэднеязычныя* (вымаўляюцца з паднятым кончыкам языка: [т], [д], [с], [с'], [з], [з'], [р], [ж], [ш], [ж], [ч], [з], [з'], [ц], [ц'], [н], [н'], [л], [л']); *сярэднеязычны* гук [й], пры вымаўленні якога актыўна працуе сярэдняя частка языка; *заднеязычныя* (актыўнай з'яўляецца задняя частка языка: [х], [х'], [г], [г'], [к], [к'], [х], [х']).

Язычныя гукі паводле пасіўнага органа, да якога артыкулюе язык, падзяляюцца на: 1. *зубныя* [т], [д], [з], [с], [з], [ц], [н], [л], [л'], [р]; 2. *пярэднепаднябенныя*: аднафокусныя [с'], [з'], [ц'], [з'], [н'] (маюць адно месца ўтварэння шуму) і двухфокусныя [ж], [ш], [ж], [ч] (маюць два месцы ўтварэння шуму); 3. *сярэднепаднябенныя*: [й]; 4. *заднепаднябенныя*: [х], [г], [к], [х], [х'], [г'], [к'], [х'].

Спосаб утварэння гукаў характарызуецца тыпам перашкоды на шляху выдыхаемага паветра, а таксама спосабам пераадолення гэтай перашкоды. У адпаведнасці з гэтым усе зычныя гукі падзяляюцца на:

1. *змычныя* (або *выбухныя, імгненныя*). Пры іх утварэнні вылучаюцца дзве фазы артыкуляцыі: а. стварэнне поўнай змычкі актыўных органаў маўлення з пасіўнымі і б. рэзкае размыканне органаў маўлення. Калі паветраны струмень разрывае перашкоду, узнікае шум, падобны на выбух. Да змычных гукаў адносяцца: [б], [б'], [п], [п'], [д], [т], [г], [г'], [к], [к'];

2. *шчылінныя* (або *фрыкатыўныя* (ад лац. *fricatio* – трэнне), *працяжныя*). Пры іх утварэнні актыўны орган збліжаецца з пасіўным, утвараючы шчыліну. Пры праходзе паветранага струменя праз гэтую шчыліну ўзнікае характэрны шум шчылінных зычных: [в], [в'], [ф], [ф'], [ў], [й], [х], [х'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [х'], [ш];

3. *змычна-шчылінныя* (або *афрыкаты* (ад лац. *affricata* – прыцёртая)). У працэсе ўтварэння афрыкат назіраецца спалучэнне змычнага і шчыліннага спосабаў. Органы маўлення спачатку змыкаюцца, а затым плаўна разыходзяцца. Да афрыкат адносяцца гукі [з], [з'], [ц], [ц'], [ж], [ч];

4. *змычна-праходныя* (або *плаўныя*) гукі. Ствараецца поўная змычка органаў у адным месцы з адначасовым праходам для паветранага струменя ў іншых месцах: [м], [м'], [н], [н'], [л], [л'].

Паветра можа праходзіць як праз поласць носа, так і праз поласць рота. У залежнасці ад гэтага плаўныя гукі бываюць насавымі: [м], [м'], [н], [н'] (паветра ідзе праз насавую поласць) і ротавымі, або бакавымі: [л], [л'] (паветра ідзе праз ротавую поласць);

5. *дрыжачы* гук (або *вібрант*). Узнікае ў выніку дрыжання актыўных органаў. Кончык языка змыкаецца і размыкаецца з альвеоламі, у выніку чаго і ўзнікае вібрацыя. Вібрантам у беларускай мове з'яўляецца гук [р].

Па ўдзеле голасу і шуму ўсе зычныя падзяляюцца на *санорныя* і *шумныя* гукі. Пры ўтварэнні санорных голас, або тон (перыядычныя ваганні галасавых звязак) пераважае над шумам: [м], [м'], [н], [н'], [л], [л'], [в], [в'], [ў], [р], [j].

Шумныя зычныя падзяляюцца на дзве групы: *глухія* і *звонкія*. Глухія з'яўляюцца чыстымі шумами, у якіх зусім адсутнічае голас: [к], [к'], [п], [п'], [с], [с'], [ф], [ф'], [т], [ч], [ш], [х], [х'], [ц], [ц'].

У звонкіх зычных ёсць і шум, і голас, але шум пераважае над голасам: [б], [б'], [г], [г'], [h], [h'], [д], [з], [з'], [ж], [ж'], [з], [з'].

Глухія і звонкія зычныя ўтвараюць суадносныя пары: [п]-[б], [п']-[б'], [с]-[з], [с']-[з'], [т]-[д], [ц']-[з'], [х]-[h], [ш]-[ж], [ч]-[ж']. Трэба памятаць, што глухія [ф], [ф'] не маюць адпаведных звонкіх ([в], [в'] – санорныя!). Парай па звонкасці-глухасці з'яўляецца і [г]-[к] (найчасцей у сярэдзіне запазычаных слоў): э[гз]амен, ане[гд]от.

Артыкуляцыя, накіраваная на ўтварэнне асноўнага фокуса, называецца асноўнай. Акрамя асноўнай, пры ўтварэнні зычнага можа выкарыстоўвацца таксама дадатковая артыкуляцыя. Яна не змяняе асноўны характар шуму, а надае яму спецыфічнае адценне. У беларускай мове дадатковай артыкуляцыяй зычных з'яўляецца **палаталізацыя** (ад лац. *palatum* – паднябенне). Яна выражаецца ў напружанні і пад'ёме сярэдняй часткі языка да цвёрдага паднябення. Пры дапамозе палаталізацыі ўтвараюцца *мяккія* (або *палаталізаваныя*) зычныя: [б'], [п'], [м'], [н'], [л'], [з'], [ц'], [к'], [х'], [г'], [h'], [з'], [с']. Паколькі для [j] асноўнай з'яўляецца сярэднеязычная артыкуляцыя, то ён называецца *палатальным*.

Зычныя гукі без дадатковай “ётавай” артыкуляцыі называюцца *цвёрдымі*, або *непалаталізаванымі*, *велярызаванымі*. Велярызацыя

(ад лац. *velaris* – заднепаднябенны) – гэта дадатковая артыкуляцыя, пры якой, у адрозненні ад палаталізацыі, утвараюцца цвёрдыя зычныя. Пры велярызацыі задняя частка спінкі языка падымаецца да мяккага паднябення.

Большасць зычных гукаў могуць утвараць пары па цвёрдасці-мяккасці: [б]-[б'], [д]-[д'], [т]-[т'], [з]-[з'], [с]-[с'], [в]-[в'] і г.д. У беларускай мове гук [j] не мае адпаведнага цвёрдага, а гукі [ж], [ч], [ш], [р], [ў] заўсёды цвёрдыя і не маюць мяккіх адпаведнікаў.

Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных гукаў прадстаўлена ў табліцы.

Спосаб утварэння	Удзел галасу і шуму	Месца ўтварэння																		
		губныя				язычныя														
		Губна-губныя		Губна-зубныя		пярэднязычныя			сярэднязычныя		задняязычныя									
		Цв.	М.	Цв.	М.	зубныя		пярэнепаднябенныя		сярэнепаднябенныя		заднепаднябенныя								
Змычныя (выбухныя)	Звонкія	[б]	[б']			[д]														
	Глухія	[п]	[п']			[т]														
Шчыліныя (фрыкатывыя)	Звонкія					[з]		[ж]		[з']										
	Глухія Санорныя			[ф]	[ф']	[с]		[ш]		[с']										
Змычна-шчыліныя (афрыкаты)	Звонкія					[з]		[ж]		[з']										
	Глухія					[ц]		[ч]		[ц']										
Змычна-праходныя: Насавыя Плаўныя Дрыжачы	Санорныя	[м]	[м']			[н]				[н']										

§13. Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў

Галосныя ўтвараюцца паветраным струменем, на шляху якога адсутнічае перашкода ў поласці рота. Пры артыкуляцыі галосных адзначаецца агульнае напружанне органаў маўлення і слабы струмень паветра. Галосныя ў адрозненні ад зычных характарызуюцца больш простымі рухамі языка.

У беларускай мове галосныя класіфікуюцца па трох прыметах: 1. раду, 2. пад'ёму, 3. наяўнасці або адсутнасці лабіялізацыі.

Рад вызначаецца месцам утварэння галосных гукаў, якое залежыць ад рухаў языка па гарызанталі. Вылучаецца *пярэдні* рад (актыўны ўдзел у артыкуляцыі гукаў прымае пярэдняя частка языка: [і], [э]), *сярэдні* (актыўна артыкулюе сярэдняя частка языка: [ы], [а]) і *задні* рад (пры вымаўленні галосных язык значна адцягнуты назад: [о], [у]).

Пад'ём характарызуецца спосабам утварэння гукаў і залежыць ад рухаў языка па вертыкалі. У беларускай мове галосныя пры гэтым падзяляюцца на тры групы: 1. галосныя *верхняга* пад'ёму (пры іх вымаўленні язык займае самае высокае становішча:

[i], [ы], [y]), 2. галосныя *сярэдняга* пад'ёму (язык займае больш нізкае становішча: [э], [о]), 3. галосныя *ніжняга* пад'ёму (язык займае і самае нізкае становішча: [а]).

Трэцяй прыметай класіфікацыі галосных з'яўляецца наяўнасць або адсутнасць **лабіялізацыі**, г.зн. выцягвання і акруглення губ. Па гэтай прымеце галосныя падзяляюцца на *лабіялізаваныя* (пры іх утварэнні губы збліжаюцца і акругляюцца: [о], [у]) і *нелабіялізаваныя* (губы застаюцца пасіўнымі: [а], [і], [ы], [э]).

У беларускай мове лабіялізацыя ёсць толькі ў галосных задняга рада, яна адсутнічае ў галосных перадняга і сярэдняга рада.

Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных прадстаўлена ў табліцы.

Пад'ём	Рад		
	перадні	сярэдні	задні
	нелабіялізаваныя		лабіялізаваныя
верхні	[і]	[ы]	[у]
сярэдні	[э]		[о]
ніжні		[а]	

Усю сукупнасць артыкуляцый, неабходных для свабоднага ўтварэння гукаў мовы, называюць **артыкуляцыйнай базай мовы**. Артыкуляцыйныя базы розных моў адрозніваюцца адна ад другой. Напрыклад, у беларускай мове адсутнічаюць язычковыя (увулярныя), глоткавыя (фарынгальныя) і гартанныя (ларынгальныя) гукі, а гэта дае магчымасць успрымаць нашу мову як мілагучную, напеўную, “мяккую”, “звонкую”. Такое ўражанне складаецца з-за істотных асаблівасцей беларускай мовы: акання (*вока – вачамі, мора – марскі*), дзекання і цекання (*дзеці, у садзе, у куце*), наяўнасць [ў] (*воўк, даўжыня*), асіміляцыйная мяккасць свісцячых ([с']*нег, [з']мена*), наяўнасць падоўжаных зычных (*насенне, збожжа, печчу*) і інш. Адметнасцю беларускай артыкуляцыйнай базы з'яўляецца агульная ненапружанасць органаў маўлення, высокі пад'ём языка, схільнасць да моцнай палаталізацыі гукаў і да цвёрдага вымаўлення зацвярдзелых зычных.

§14. Зычныя і галосныя гукі

З пункту гледжання артыкуляцыі ўсе гукі падзяляюцца на зычныя і галосныя. Найбольш істотнымі адрозненнямі паміж зычнымі і галоснымі з'яўляюцца наступныя.

1. Галосныя ў адрозненне ад зычных з'яўляюцца вяршыняй гучнасці склада.

2. З акустычнага пункту гледжання галосныя – гэта чыстыя тоны, а зычныя – шумы або шумы з тонамі. Галасавыя звязкі абавязкова ўдзельнічаюць пры ўтварэнні галосных, пры ўтварэнні ж зычных голас можа і адсутнічаць, але абавязкова прысутнічае шум.

3. Ваганні галасавых звязак пры ўтварэнні галосных перыядычныя, раўнамерныя, а пры ўтварэнні зычных – непэрыядычныя.

4. Пры ўтварэнні галосных адсутнічае перашкода на шляху выдыхаемага паветра, а пры ўтварэнні зычных такая перашкода заўсёды ёсць.

5. Пры артыкуляцыі галосных характэрны размыкальныя рухі, а пры ўтварэнні зычных – змыкальныя рухі.

6. Пры артыкуляцыі галосных мускульнае напружанне з'яўляецца нелакалізаваным, разлітым, а пры ўтварэнні зычных – лакалізаваным.

7. Зычныя нясуць большую сэнсавую нагрузку, чым галосныя. Так, калі са слова назваць толькі галосныя гукі [э], [а], то застанеца незразумелым сэнс слова. Больш зразумелым будзе, калі назавём зычныя [к], [р], [с], [л] (слова *крэсла*).

§15. Перцэптыўны аспект вывучэння гукаў

Аналіз гукаў з пункту гледжання перцэпцыі (лац. *percepto* – успрымаць) звязаны з асаблівасцямі іх успрымання. У лінгвістычнай літаратуры можна знайсці некалькі падыходаў, звязаных з успрыманнем гукаў.

Прыхільнікі *маторнай тэорыі* лічаць, што для таго, каб успрыняць гукавыя сігналы, чалавек павінен уявіць усе артыкуляцыі маўленчых органаў, неабходных для ўтварэння гэтых сігналаў. Такім чынам, увага звярталася на артыкуляцыйны бок маўлення, а акустычныя характарыстыкі не прымаліся пад увагу.

Аднак малыя дзеці спачатку разумеюць мову, а ўжо пасля пачынаюць гаварыць на ёй.

У аснове *сенсорнай тэорыі* знаходзяцца акустычныя прыметы гукаў, якія звязаны пэўнымі суадносінамі з артыкуляцыямі гукаў. Паколькі адны і тыя ж гукі могуць адрознівацца акустычнымі характарыстыкамі (тэмбрам, сілай, вышыняй і г.д.), то асноўнай праблемай з'яўляецца прывядзенне мноства гукаў (у залежнасці ад акустычных характарыстык) да меншай колькасці гукавых вобразаў-фанем. Гэты працэс адбываецца на аснове катэгарыяльнасці, калі мы той ці іншы гук адносім да пэўнай катэгорыі, якая, у сваю чаргу, маюць характэрныя прыметы.

Чалавек, пачуўшы гукавыя сігналы, распознае гукі, а гэта прадугледжвае наяўнасць у памяці слыхавых вобразаў. Акустычная хваля ўздзейнічае на орган слыху – вуха. Далейшая апрацоўка моўнай інфармацыі адбываецца ў галаўным мозгу. Вуха мае тры часткі: 1. *вонкавае вуха* складаецца з вушной ракавіны, слыхавога праходу, барабаннай перапонкі; 2. *сярэдняе вуха* складаецца з поласці, запоўненай паветрам; 3. *унутранае вуха* – косны канал, запоўнены салявым раствором, і мембрана, на якой размешчаны спецыяльныя клеткі.

Пры апрацоўцы моўнага сігнала ў вуху ваганні паветра пераўтвараюцца ў электронныя імпульсы. Гэта дае магчымасць для далейшай апрацоўкі сігналаў у галаўным мозгу.

Пры ўспрыманні мовы на слых шырока выкарыстоўваецца *метада эксперымента*. Носьбіты мовы слухаюць маўленне, запісанае на магнітную ленту ў магнітафоне. Далей эксперыментатар змяняе частку маўлення або падбірае іншае ў залежнасці ад задач эксперымента. Розніца ва ўспрыманні маўлення фіксуецца і апрацоўваецца даследчыкамі. Эксперыментальныя метады праводзяць пры дапамозе спецыяльнай апаратуры (асцылографу, спектрографу), што дазваляе з дакладнасцю сказаць, якія акустычныя параметры ўспрымаюцца носьбітамі мовы аднолькава, а якія па-рознаму; якія акустычныя параметры з'яўляюцца істотнымі пры ацэнцы ўспрымання маўлення, а якія другараднымі.

Метада танальнай аўдыяметрыі дазваляе вызначыць парог слыхавога адчування, калі чалавек праслухоўвае чыстыя гукі адной частаты асноўнага тону. Пры дапамозе гэтага метаду можна вызначыць дыферэнцыяльны парог слыху на рознай частаце.

Пры *моўнай аўдыяметрыі* носьбіты мовы праслухоўваюць не асобныя гукі, а моўныя сігналы – словы. Чалавек, пачуўшы слова, паўтарае яго. Гэты метад шырока выкарыстоўваецца ў медыцынскіх установах пры правярцы вастрыні слыху. Разнавіднасцю моўнай аўдыяметрыі з’яўляецца шэптавая мова.

Пры ўспрыманні мовы найбольшая ўвага звяртаецца на такія характарыстыкі, як *разборлівасць і натуральнасць гучання*. Калі слухач паўтарае пачуе з памылкамі або зусім не можа паўтарыць, то такое маўленне з’яўляецца неразборлівым. Сінтэзаваная (машынная) мова, а таксама вымаўленне з вельмі выразнай, а таму з ненатуральнай артыкуляцыяй галосных і зычных гукаў з’яўляецца ненатуральнай.

Метад мнагамернага шкаліравання дазваляе вызначыць перцэптыўную базу беларускай мовы. Носьбітам мовы прапануюцца пары гукаў, адрозненне ў гучанні якіх ацэньваецца імі колькасна ў балах. Калі розніца ў балах паміж гукамі невялікая (напрыклад, розніца паміж галоснымі [o] і [y] складае 2,9), то часта такія гукі могуць памылкова замяняцца адным на другі. Калі ж адлегласць вялікая (напрыклад, паміж [a] і [y] – 6,8), то памылковыя ўзаемазамены не павінны ўзнікнуць.

Перцэптыўную базу беларускай мовы складаюць так званыя *слыхавыя эталоны*, або *псіхафанемы*. Яны ўяўляюцца слухачу як фаналагічна значымыя. Сярод галосных псіхафанем вылучаюцца: [a], [·a], [o], [·o], [y], [·y], [э], [·э], [і], [ы] (10). Розніца ў адлегласці паміж [a] і [·a], [a] і [o], [a] і [э] даволі вялікая.

Зычныя псіхафанемы беларускай мовы: [б], [б’], [в], [в’], [h], [h’], [g], [g’], [д], [z’], [z], [ž], [ж], [з], [з’], [j], [к], [к’], [л], [л’], [м], [м’], [н], [н’], [п], [п’], [р], [с], [с’], [т], [ў], [ф], [ф’], [х], [х’], [ц], [ц’], [ч], [ш] (39). Сярод зычных найбольш надзейна ўспрымаюцца гукі [р] са 100%, [ц’] – 96%, [ž] – 93%. Горш успрымаюцца гукі [ф] і [к’] па 42%, [в’] – 37%. Перцэптыўна далёкімі сярод зычных з’яўляюцца гукі [б] і [ž] – 5 балаў, [б] і [з] – 5 балаў, [д] і [с] – 5 балаў, [ж] і [к] – 5 балаў. Перцэптыўна блізкімі з’яўляюцца гукі [д] і [ž] – 1 бал, [z] і [з] – 1 бал, [в] і [ў] – 1 бал, [л] і [ў] – 1 бал, [ч] і [ш] – 1 бал.

У памяці чалавека захоўваюцца статыстычныя звесткі пра спалучэнні марфем, іх частату выкарыстання, асаблівасці фанетычнай рэалізацыі марфем. Усё гэта, а таксама прасадычная арганізацыя слова дапамагае чалавеку ўспрыняць моўныя сігналы – словы.

§16. Гукапіс у мове мастацкай літаратуры

Кожны пісьменнік імкнецца дасягнуць прыгажосці гучання мовы твора, выкарыстоўваючы пры гэтым фанетычныя сродкі для стварэння выразнасці, вобразнасці маўлення. Нават асаблівы падбор слоў садзейнічае вобразнай перадачы думкі:

*Ляжаць пакошаныя травы,
Не травы – казачныя сны,
Не сны, а шолахі дубравы,
Вясёлкі, галасы вясны.*

*Рупліва іх мы ў копы зносім, –
І там, дзе Нёмна берагі,
У залатую нашу восень
Ржавеюць пад дажджом стагі. (М.Танк)*

Выкарыстанне розных фанетычных сродкаў для ўзмацнення гукавой выразнасці маўлення называецца **гукапісам**. Для таго каб гукавы бок маўлення стаў выразным, неабходна дакладнае вылучэнне слоў пры чытанні, а таксама шматразовыя паўторы некаторых гукаў. Напрыклад, пры паўторы гука [х] ствараецца ўражанне цішыні:

*Ціха, глуха ў лесе,
Хоць бы гук адзін... (Я.Колас)*
А паўтор свісцячых гукаў [з'], [с'], [ц'], нагадвае свіст:
Вецер свішча так, як звер... (Я.Колас)

Вельмі часта аўтары імкнуцца да дасягнення гукавога падабенства слоў, адбіраючы пры гэтым лексемы, у якіх паўтараюцца адны і тыя ж або падобныя па гучанні гукі:

*Не шукай ты шчасця, долі
На чужым, далёкім полі,
Гэт, за шумным лесам-борам,
За шырокім сінім морам
Не шукай ты шчасця, долі! (Я.Купала)*

У паэтычных тэкстах гукавыя паўторы могуць стаць яркім стылістычным сродкам гукапісу. Напрыклад, паўтор санорных зычных [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'] і галосных [а], [э], [о] дазваляе раскрыць усю прыгажосць, чароўнасць і пяшчотнасць ружы:

*Ружа белая,
Нямелая,*

*Прыгажуня
Чыстацелая!
Ранкам срэбраная,
Росная,
Днём распушана
Пялёсткамі. (Е.Лось)*

У залежнасці ад характару гукаў, якія паўтараюцца, адрозніваюць два асноўныя тыпы гукавых паўтораў: алітэрацыю і асананс. **Алітэрацыя** (ад лац. ad – пры, littera – літара) – паўтарэнне аднолькавых або падобных зычных:

*Зарой прапялі асверы.
Вясенняя зораў сяўба
Расой ападае на верас,
На песню – “А ў полі вярба...” (М.Танк)*

Асананс (ад фр. assonance – сугучнасць) – паўтарэнне аднолькавых або падобных галосных гукаў:

*Бацька прынёс
Вёдры, поўныя восені... (М.Танк)*

*Эх ты, доля, доля!
Голад ты, галота! (Я.Колас)*

*...З тэй галінкай, дзе ён
Жыцця радасць пазнаў,
Дзе вясной вецярок
З ім любоўна шаптаў
І блішчала на ім
Летнім ранкам раса,
Цалавала яго
Залатая каса... (Я.Колас)*

Алітэрацыя з’яўляецца самым распаўсюджаным тыпам гукавога паўтору, паколькі зычныя ў сістэме гукаў беларускай мовы займаюць цэнтральнае месца і выконваюць асноўную сэнсаадрознівальную функцыю. Параўнаем адны і тыя ж прозвішчы беларускіх пісьменнікаў, запісаныя пры дапамозе толькі галосных і толькі зычных: уаа, ее, аяі і Кпл, Млж, Шмкн. Прозвішчы, запісаныя пры дапамозе толькі зычных, лёгка ўзнаўляюцца і пазнаюцца (Купала, Мележ, Шамякін), у той час як галосныя нясуць мінімальную інфармацыю.

З мэтай узмацнення выразнасці маўлення аўтары могуць будаваць сказы з вельмі кароткіх фанетычных слоў або выкарыстоўваць шматскладовыя словы. Параўнайце:

Устань!

Ўсе, глянь,

Пайшли...

І вот –

Свабод!

Зямлі! (Я.Купала)

i

Прабачце,

прапаленыя на агні

і той бок,

і гэты...

Не спадзявалася

ў даўнія дні,

што зацікаўлю паэта. (Е.Лось)

Кароткія словы перадаюць хуткую змену падзей, а шматскладовыя – заповоленасць, няспешнасць.

Розныя прыёмы ўзмацнення гукавой выразнасці маўлення могуць быць выкарыстаны з мэтай імітацыі гукаў, г.зн. ужыванне тых слоў, якія сваім гучаннем нагадваюць слыхавыя ўражанні ад з’явы, якая апісваецца:

І гром заграхоца (Я.Купала), Крышацца крыгі з дакорам (Р.Барадулін), Звон азёраў (М.Танк), І кожны раз, як загрыміць звяно, па камню прабягаюць бліскавіцы (М.Танк).

Пісьменнікі заўсёды надаюць увагу гукавой арганізацыі маўлення, імкнуцца спалучыць форму са зместам, а самімі гукамі адлюстроўваюць тое, пра што яны пішуць.

§17. Сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны ў фанетыцы

Для кожнай мовы характэрна члянэнне яе на гукавыя адрэзкі: фанему, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, фразу. Побач з сістэмай гукавых адзінак існуе сістэма значымых адзінак: марфема, слова, словазлучэнне, сказ.

Мова арганізавана па прынцыпе адрознення адзінак, якія яе ўтвараюць. Моўныя адзінкі могуць знаходзіцца паміж сабой у

адносінах двух тыпаў: парадыгматычных (грэч. *paradeigma* – прыклад, узор) і сінтагматычных (грэч. *syntagma* – спалучанае). На іх аснове ў мове дзейнічаюць два адпаведныя законы – парадыгматычны і сінтагматычны.

Сінтагматычныя законы кіруюць спалучальнасцю гукаў, г.зн. іх сінтагматыкай, якая вывучае адзінкі, магчымыя ў адной і той жа пазіцыі і супастаўляе іх. Напрыклад, *но[ш]ка* (у слове *ножка* перад глухім зычным [к] вымаўляецца толькі глухі [ш], а не звонкі [ж]). Перад флексійным [э] адбываецца змякчэнне папярэдняга зычнага: *сын – аб сы[н'э]*, *горад – у гора[z'э]*. Перад звонкім зычным глухі азванчаецца: *ка[z']ба (касьба)*, *мала[z']ба (малацьба)*. Такім чынам, сінтагматычныя законы вывучаюць заканамернасці лінейнага размяшчэння гукаў і не дапускаюць ужывання ў той жа пазіцыі іншых гукаў.

Гукі ў мове выконваюць не толькі сэнсаадрознівальную функцыю, але і функцыю атаясамлівання. Так, словы *м[а]са* і *[м'а]са* адрозніваюцца гукамі [м] – [м'] і [а] – [а]. Але носьбіты беларускай мовы на слых не адрозніваюць асаблівасцей вымаўлення [а] і [а]. Яны ўспрымаюцца як адзін гук [а]. Такое вымаўленне абумоўлена фанетычнай пазіцыяй (становішчам паміж цвёрдымі або пасля мяккага перад цвёрдым і г.д.). Гукі [а] і [а] утвараюць адну парадыгму. **Парадыгматычныя законы** вывучаюць мену адзінак у залежнасці ад фанетычных пазіцый, але гэтая мена гукаў не з'яўляецца істотнай. Націскны [о] і ненаціскны [а] таксама ўтвараюць парадыгму, паколькі чаргаванне [о → а] абумоўлена пазіцыяй адносна націску.

Калі сінтагматыка вывучае адзінкі, магчымыя ў адной і той жа пазіцыі, то парадыгматыка вывучае адзінкі, магчымыя ў розных фанетычных пазіцыях. У якасці прыкладу прааналізуем спалучэнне гукаў [л'і]. Паводле сінтагматыкі мяккі гук [л'] абумоўлівае выбар наступнага галоснага, г.зн. што [л'] можа спалучацца з [і], а не з [о], [у], [ы] (лабіялізаваныя гукі [о], [у] надаюць агубленасць папярэдняму зычнаму: [л°о], [л°у]; гук [ы] можа спалучацца толькі з папярэднім цвёрдым зычным). Гук [і] у сваю чаргу выбірае папярэдні зычны [л'], а не [л]. Для парадыгматыкі істотным з'яўляецца толькі абумоўленасць гука [і] зычным [л']. Калі ў сінтагматыцы два суседнія гукі раўнапраўныя: левы гук вызначае правы і наадварот, то ў парадыгматыцы такі аналіз адбываецца ў адным напрамку.

Сінтагматыка і парадыгматыка дапаўняюць адна адну і складаюць разам цэласнае апісанне моўнай сістэмы. Назіраецца цесная ўзаемасувязь паміж імі: пры зменах правіл спалучальнасці гукаў змяняюцца і ўмовы іх чаргавання.

§18. Фанетычныя працэсы ў сучаснай беларускай мове

Фанетычнымі працэсамі называюць змены гукаў у межах фанетычнага слова пад уздзеяннем суседніх гукаў або агульных умоў вымаўлення: уплыў пачатку або канца слова, націску, тыпу склада.

Фанетычныя змены, што ўзнікаюць пад уплывам суседніх гукаў у маўленчай плыні, называюцца **камбінаторнымі зменамі**. Асноўнымі іх відамі з'яўляюцца акамадацыя, асіміляцыя, дысіміляцыя, эпентэза, дырэза, метатэза, гаплагія, кантракцыя. Галоўнай прычынай камбінаторных змен гукаў можна назваць артыкуляцыйную звязнасць гукаў, асабліва суседніх: рэкурсія (канец артыкуляцыі) папярэдняга гука ўзаемадзейнічае з экскурсіяй (пачаткам артыкуляцыі) наступнага. У выніку гэтага адбываюцца якасныя змены, калі артыкуляцыя, характэрная толькі для аднаго з гукаў, распаўсюджваецца і на іншыя.

У залежнасці ад напрамку ўплыву гукаў адрозніваюць камбінаторныя змены прагрэсіўныя і рэгрэсіўныя. Пры *рэгрэсіўных* зменах назіраецца ўплыў наступнага гука на папярэдні ($\bullet \leftarrow \bullet$). Гэта найбольш пашыраны від зменаў у сучаснай беларускай мове. *Прагрэсіўныя* змены заключаюцца ва ўздзеянні папярэдняга гука на наступны ($\bullet \rightarrow \bullet$).

Усе камбінаторныя змены гукаў могуць быць кантактнымі і дыстактнымі. *Кантактныя* змены адбываюцца паміж суседнімі гукамі, якія знаходзяцца побач, а *дыстактныя* змены – у межах аднаго фанетычнага слова паміж гукамі, аддаленымі адзін ад аднаго.

Акамадацыя (ад лац. *accomodatio* – прыстасаванне) – гэта частковае прыстасаванне артыкуляцыі суседніх гукаў: галоснага да зычнага або зычнага да галоснага. У беларускай мове кантактная прагрэсіўная акамадацыя назіраецца паміж мяккім зычным і наступным галосным, які набывае і-падобную артыкуляцыю ў фазе экскурсіі (пачатковай фазе), у выніку чаго рад такога галоснага

ссоўваецца ў больш пярэдняю зону ўтварэння. Напрыклад: *цяж* [ц'·а·ш], *ляск* [л'·аск].

Прыкладам кантактнай рэгрэсіўнай акамадацыі ў беларускай мове з'яўляецца агубленне зычных перад наступнымі лабіялізаванымі галоснымі [о] або [у], калі зычны гук у фазе рэкурсіі вымаўляецца з акругленымі і выцягнутымі ўперад губамі. Параўнайце вымаўленне складоў *ма* [ма], *мо* [м°о], *лэ* [лэ], *лу* [л°у].

Рэгрэсіўная акамадацыя назіраецца і паміж папярэднім галосным і наступным мяккім зычным, калі галосны набываеі больш пярэдняю артыкуляцыю ў фазе рэкурсіі. Напрыклад, *альт*[а·л'т], *Альпы* [а·л'ны].

Асіміляцыя (ад лац. *assimilatio* – прыпадабненне) – гэта прыпадабненне гукаў аднаго класа (зычных да зычных або галосных да галосных) у межах фанетычнага слова. Асноўнай прычынай узнікнення асіміляцыі з'яўляецца артыкуляцыйная звязнасць гукаў. Асіміляцыя можа быць поўнай і няпоўнай. Пры поўнай асіміляцыі адзін гук цалкам, па ўсіх прыметах прыпадабняецца да другога гука. Напрыклад, *шытак* [ш:ытак], *смяешся* [с'м'а·ж·э·с':а], *дакладчык* [дакляч:ык]. Як бачна з прыкладаў, поўная асіміляцыя характэрна для шыпячых і свісцячых, выбухных і афрыкат, калі яны знаходзяцца побач.

Пры няпоўнай асіміляцыі адзін гук прыпадабняецца да другога толькі па пэўных прыметах (прымеце), але адрозненне паміж гукамі захоўваецца: *кніжка* [кн'ішка], *песня* [п'э·с'н'а]. У першым прыкладзе асіміляцыя адбываецца па глухасці, а ў другім – па мяккасці.

Для беларускай мовы найчасцей характэрна кантактная рэгрэсіўная асіміляцыя зычных па звонкасці-глухасці (*лыжка* [лышка], *лічба* [л'іжба]), мяккасці (*смех* [с'м'эх]), асіміляцыя шыпячых і свісцячых (*пытаешся* [пыта·ж·э·с':а], *шыць* [ш:ыц']), выбухных і афрыкат (*лётчык* [л'оч:ык], *выкладчык* [выкляч:ык]).

Прагрэсіўная асіміляцыя ў сучаснай беларускай мове вельмі рэдкая. Напрыклад, утварэнне падоўжаных зычных: *калоссе* з былога *калосьйе*.

Дыстактная асіміляцыя характэрна ў асноўным для дыялектнай мовы і не з'яўляецца нарматыўнай: *хулюган* [х°ул°уһан] замест *хуліган* [х°ул'іһан], дзе другі гук [у] узнік у выніку асіміляцыі [і] да папярэдняга [у], паміж якімі ёсць гук [л'].

Дысіміляцыя (ад лац. *dissimilis* – распадабненне) – гэта распадабненне двух або больш гукаў па якой-небудзь прымеце. Вельмі часта дысімілююцца гукі, аддаленыя адзін ад аднаго. У выніку дыстактнай рэгрэсіўнай асіміляцыі ўзніклі некаторыя літаратурныя словы: *калідор* ад фр. *corridor*. Але ў большасці выпадкаў дысіміляцыя характэрна для дыялектнай мовы і не з’яўляецца літаратурнай нормай: *транвай* замест *трамвай*, *бомба* замест *бомба* (кантактная рэгрэсіўная дысіміляцыя зычных), *грэгарыянскі* замест *грыгарыянскі*, *прызідэнт* замест *прэзідэнт* (дыстактная рэгрэсіўная дысіміляцыя галосных).

Метатэза (ад грэч. *metáthesis* – перастаноўка) – гэта ўзаемная перастаноўка гукаў, складоў. Метатэза характэрна для дзіччага маўлення, а таксама для размоўнага стылю, прастамоўя, дыялектаў: *рабалаторыя* замест *лабараторыя*, *сінгал* замест *сігнал*. Прычынай метатэзы звычайна з’яўляецца імкненне пазбегнуць “цяжкіх” спалучэнняў гукаў, нехарактэрных для беларускай мовы. Метатэза таксама можа назірацца пры запазычанні слоў: *футляр* ад ням. *Futtermal*.

Эпентэза (ад грэч. *epenthesis* – устаўка) – гэта ўстаўка гукаў у сярэдзіну слова пры збегу двух гукаў аднаго класа (галосных або зычных) пры запазычаннях. Эпентэза ўзнікае пры асваенні запазычанняў з нехарактэрнымі для роднай мовы спалучэннямі гукаў. У беларускай мове эпентычнымі зычнымі з’яўляюцца [в] і [j]: *Ля[в]он*, *Тадэ[в]уш*, *акс[і]о[ма]*, *бібл[і]а[тэка]*, *абітур[ы]э[нт]*. Эпентэза можа назірацца і ў дыялектах: *радзі[в]а*.

Эпентычныя галосныя [э] і [а] узнікаюць у запазычаных словах паміж двума зычнымі: *ру[б’э]ль*, *мет[а]р*, *мініст[а]р*.

Дыярэза (ад грэч. *diáresis* – выкідка) – гэта выпадзенне асобных гукаў з трох- і чатырохгукавых спалучэнняў. У беларускай мове спрасціліся наступныя групы зычных: [зdn] – *позна*, [рдн] – *міласэрны*, [лнц] – *сонца*, [рдц] – *сэрца*, [стн] – *веснік*, [згн] – *бразнуць* і г.д.

У дыялектнай мове, а таксама ў неафіцыйным маўленні з хуткім тэмпам назіраецца выпадзенне зычнага паміж галоснымі: *вялікаа* замест *вялікага*, *зялёнаа* замест *зялёнага*. Але такое вымаўленне не з’яўляецца ўнармаваным.

Разнавіднасцю дыярэзы называюць *гаплалогію* (ад грэч. *haplos* – прасты + *logos* – слова) – выпадзенне аднаго з аднолькавых

складоў у слове: *трагікамедыя* (ад *трагікакамедыя*), *мінералогія* (ад *мінералалогія*).

Кантракцыя (ад лац. *contractio* – сцяжэнне) – гэта сцяжэнне некалькіх гукаў у адзін. Кантракцыя найчасцей назіраецца пры словаўтварэнні, на стыку кораня і суфікса: *ткач+скі=тка[ц]кі*, *горад+скі=гара[ц]кі*, *беларус+скі=белару[с]кі*, *таварыш+скі=тавары[с]кі*, *Пухавічы+скі=пухаві[ц]кі*, *мастак+скі=маста[ц]кі*, *француз+скі=францу[с]кі* і г.д.

Акрамя разгледжаных камбінаторных фанетычных змен вылучаюцца таксама **пазіцыйныя** змены гукаў, якія залежаць ад агульных умоў вымаўлення: месца націску, пазіцыі пачатку і канца слова. Да пазіцыйных змен адносяць рэдукцыю і пратэзу.

Рэдукцыя (ад лац. *reductio* – зварот) – гэта змяненне гукавых характарыстык маўленчых элементаў, выкліканае іх ненаціскным становішчам. Найчасцей скарачацца і змяняць сваё гучанне могуць галосныя гукі. Адрозніваюць колькасную і якасную рэдукцыю.

Колькасная рэдукцыя – скарачэнне часу гучання гука. Так, націскны галосны заўсёды мае большую працягласць, а працягласць ненаціскных галосных залежыць ад іх становішча ў слове адносна націску. Галосныя пераднаціскных (акрамя першага пераднаціскага) і занаціскных складоў гучаць меншы час, чым галосны першага пераднаціскага склада. Пры колькаснай рэдукцыі гук захоўвае свае асноўныя якасці.

Скарачэнне працягласці галосных можа прывесці да *якаснай рэдукцыі*, г.зн. да частковай артыкуляцыі гука. А гэта ўплывае на вымаўленне гука, які страчвае свае асноўныя якасці.

Для беларускай літаратурнай мовы характэрна толькі колькасная рэдукцыя, калі час гучання ненаціскных галосных крыху скарачаецца, але гукі ўсё роўна вымаўляюцца выразна. Якасная рэдукцыя назіраецца ў дыялектах: *в[ъ]да* (*вада*).

Пратэза (ад грэч. *prothesis* – прыстаўны) – гэта гукі, якія з’яўляюцца ў пачатку слова ў пэўных фанетычных умовах. У беларускай мове сустракаюцца пратэтычныя зычныя [в], [h], [j] і пратэтычныя галосныя [i], [a]: *[в]озера*, *[h]анна*, *[j]ней*, *[a]мишара*, *[i]ржаны*.

Разгледжаныя фанетычныя змены зычных і галосных гукаў адбываюцца ў дакладных фанетычных умовах і з’яўляюцца абавязковымі для ўсіх носьбітаў беларускай мовы.

§19. Чаргаванні гукаў у моўнай плыні

Чаргаванне – гэта ўзаемазамена гукаў у межах адной і той жа марфемы ў розных словах або словаформах. Тэрмінам “чаргаванне” могуць называцца розныя з’явы:

1) мена гукаў, якія прадстаўляюць адну фанему. Такая мена гукаў абумоўлена фаналагічнай пазіцыяй. Напрыклад, *гры[б]ы* – *гры[n]*, *ду[б]ы* – *ду[n]*. У прыведзеных прыкладах фанема <б> рэалізуецца ў залежнасці ад пазіцыі у гуках [б] або [п]. Такія чаргаванні даследуюцца ў першую чаргу фаналогіяй;

2) мена фанем у розных морфах (разнавіднасцях марфемы) адной і той жа марфемы: *ру[к]а* – *ру[ч]ка*, *сме[х]* – *смя[ш]ыць*, *на[с']іць* – *на[ш]у* і г.д.

Паводле характару чаргавання адрозніваюць два яго тыпы – пазіцыйнае і гістарычнае. Пры *пазіцыйным чаргаванні* гукі, якія чаргуюцца, павінны ўзаемна выключаць адзін аднаго ў розных фанетычных пазіцыях і адносіцца да адной фанемы. Адрозніваюць чаргаванні з паралельнымі і перасякальнымі радамі. Пры пазіцыйных чаргаваннях з *паралельнымі радамі* ў кожнай пазіцыі выступае аднолькавая колькасць гукаў. Так, паміж цвёрдымі зычнымі ўжываюцца пяць галосных [а], [о], [у], [э], [ы], пасля мяккіх перад цвёрдымі -- таксама пяць: [·а], [·о], [·у], [·э], [·і], тая ж колькасць галосных адрозніваецца паміж мяккімі зычнымі: [·а·], [·о·], [·у·], [·э·], [·і·] і пасля цвёрдых перад мяккімі: [а·], [о·], [у·], [э·], [ы·]. Пры пазіцыйным чаргаванні з *перасякальнымі радамі* ў розных фанетычных пазіцыях колькасць гукаў не супадае: так, розныя па гучанні словы ў назойным склоне адзіночнага ліку *ка[з]а* і *ка[с]а* супадаюць у гучанні ў родным склоне множнага ліку *ко[с]*. Г.зн., што два рады перасякаюцца ў адным гуку [с], які будзе агульным элементам для іх.

Гістарычныя чаргаванні з’яўляюцца вынікам змен у фанетычнай сістэме мовы ў мінулыя часы і не абумоўлены фанетычнай пазіцыяй гука ў слове. Гістарычныя чаргаванні не абумоўлены заканамернасцямі сучаснай беларускай мовы, паколькі адбываліся ў старажытны перыяд.

§20. Пазіцыйныя чаргаванні зычных

У беларускай мове можна вылучыць некалькі асноўных фанетычных законаў, у адпаведнасці з якімі адбываюцца пазіцыйныя чаргаванні.

1. Глухі зычны не спалучаецца з наступным звонкім (ён азванчаецца): *про[з']ба* (*просьба*), *лі[ž]ба* (*лічба*). Звонкі зычны не спалучаецца з наступным глухім і з паўзай (звонкі аглушаецца): *лы[ш]ка* (*лыжка*), *са[т]* (*сад*).

Перад галоснымі могуць выступаць як звонкія, так і глухія зычныя; перад звонкімі – толькі звонкія.

2. Цвёрдыя зубныя [з], [с] не спалучаюцца з наступнымі мяккімі зычнымі ([з], [с] становяцца мяккімі), за выключэннем заднеязычных [h'], [к'], [х']. Напрыклад, [с']лед, [с']ляза, [з']лева, [з']не[с']ці, але [з]гінуць, [с]хітрыць, [с]кінуць.

•Цвёрды [н] не спалучаецца з наступнымі мяккімі [з'], [с'], [з'], [ц'] (гук [н] становіцца мяккім): *кама[н']дзір*, *ка[н']цік*, *аб рама[н']се*.

•Гукі [д], [т] не спалучаюцца з наступнымі мяккімі [в'], [м'] у корані слова (гукі [д], [т] становяцца мяккімі [з'] і [ц'] адпаведна): *[з']веры*, *[з']е[ц']і*.

У беларускай мове заўсёды застаюцца цвёрдымі:

•губныя [б], [п], [м], [ф], [в] перад мяккімі: *ся[м]я*, *[бл']ізкі*, *[п]ю*, *гра[фл']у*;

•заднеязычныя [г], [h], [к], [х] перад мяккімі: *[хв']іліна*, *[кв']етка*, *[hl']іна*, *[кл']ін*;

•зацвярдзелыя [ж], [ш], [ž], [ч], [р] і [ц] (калі не з мяккага [т']): *[ž]ала*, *[ж]оўты*, *[ш]эры*, *[ч]ас*, *[р]ад*, *[ц]ана*.

Калі перад галоснымі [а], [о], [у] могуць выступаць як цвёрдыя, так і мяккія ([м]аці, [м']ата, [л]ось, [л']ос, [л]уг, [л']ук), то перад мяккімі – або толькі цвёрдыя (губныя або заднеязычныя), або толькі мяккія ([з'], [с'], [н'], [з'], [ц']).

3. Свісцячы не спалучаецца з наступным шыпячым (свісцячы замяняецца на шыпячы) і шыпячы не спалучаецца з наступным свісцячым (шыпячы становіцца свісцячым) з-за рэгрэсіўнай асіміляцыі: *бя[ш:]умны* (*бясшумны*), *[ш:]ытак* (*сшытак*), *хістае[с':а]* (*хістаешся*), *гру[ш]чык* (*грузчык*).

4. Выбухныя [д], [т] не спалучаюцца з фрыкатыўнымі [ж], [ш] ([д]→[ž], [т]→[ч]), а таксама з гукамі [з], [с] ([д]→[з], [т]→[ц]):

a[чи]умець (адшумець), a[ž]аць (аджаць), a[z]ваниць (адзваниць), a[цс]ыпаць (адсыпаць).

Усе разгледжаныя пазіцыйныя чаргаванні зычных адносяцца да перасякальных радоў.

§21. Пазіцыйныя чаргаванні галосных

Пазіцыйныя чаргаванні галосных абумоўлены пазіцыяй адносна націску, а таксама суседствам цвёрдых або мяккіх зычных.

Не пад націскам якасці галосных праяўляюцца менш выразна, чым у націскных галосных. Ненаціскная пазіцыя для галосных з'яўляецца слабай, аднак у ёй выразна вымаўляюцца галосныя [a], [i], [ы], [у]. Галосныя [o], [э] змяняюць сваю якасць і супадаюць у гуку [a]: *p[э]кі – p[a]ка, в[o]чы – в[a]чамі, г[o]лас – г[a]ласаваць* (пасля цвёрдых зычных [o], [э]→[a] ва ўсіх ненаціскных складах), *[л'э]с – [л'a]сны – [л'э]снічоўка, [в'o]дры – [в'a]дро* (пасля мяккіх зычных [o], [э]→[a] толькі ў першым складзе перад націскам). Пасля цвёрдых зычных галосныя [a], [o], [у] вымаўляюцца як у ізаляваным выглядзе, г.зн. уплыў суседніх зычных на іх вымаўленне амаль не праяўляецца: *лом, сум, дам, дом*. Пад уздзеяннем жа мяккіх зычных гэтыя галосныя набываюць больш пярэдняю артыкуляцыю.

Галосныя [э], [i] вымаўляюцца найбольш незалежна пасля мяккага зычнага перад цвёрдым: *лес, кіно, зіма*. Пасля цвёрдага зычнага галосныя [э], [i] змяшчаюцца ў сярэдняю зону ўтварэння: *быў, мэта, бэз*. А паміж двума мяккімі зычнымі [э], [i] становяцца больш закрытымі і напружанымі: *піць, пень, ліць, ледзь*.

Усе змены галосных пад уплывам суседніх зычных рэалізуюцца ў чаргаваннях з паралельнымі радамі, калі ў кожнай пазіцыі выступае аднолькавая колькасць гукаў.

Гукі	Пазіцыі					
	tat, ta	at	tat'	at'	t'a, t'at	t'at'
[a]	[a]	[a]	[a·]	[a·]	[·a]	[·a·]
[o]	[o]	[o]	[o·]	[o·]	[·o]	[·o·]
[y]	[y]	[y]	[y·]	[y·]	[·y]	[·y·]
[э]	[э]	[э]	[э·]	[э·]	[·э]	[·э·]
[i]	[ы]	[i]	[ы·]	[i·]	[i]	[i·]

Абазначэнні: t – цвёрды зычны,
t' – мяккі зычны,
а – галосны.

Чаргаванне націскных галосных [о], [э] з ненаціскнымі [ы], [э] або [і] у складах [ро]→[ры], [ло]→[лы], [л'э]→[л'і] сумяшчае элементы пазіцыйнага і гістарычнага чаргавання, паколькі, з аднаго боку, залежыць ад пазіцыі адносна месца націску, а з другога, галосныя гукі паходзяць з былых напружаных [ь], [Ь].

Змены галосных у залежнасці ад месца націску і пазіцыі ў слове ўтвараюць паралельна-перасякальны тып пазіцыйных чаргаванняў націскных і ненаціскных галосных.

Пад націскам	У першым пераднаціскным складзе		У астатніх ненаціскных складах	
	Пасля цвёрдых зычных	Пасля мяккіх зычных	Пасля цвёрдых зычных	Пасля мяккіх зычных
[і]	-	[і]	-	[і]
[ы]	[ы]	-	[ы]	-
[у]	[у]	[у]	[у]	[у]
[а]	[а]	[а]	[а]	[а]
[о]	[а]	[а]	[а]	[э] або [э ^а]
[э]	[а]	[а]	[а]	[э] або [э ^а]

§22. Гістарычныя чаргаванні зычных гукаў

Сярод гістарычных чаргаванняў зычных гукаў можна вылучыць некалькі асноўных мадэлей:

1. губны – губны+[л']

[б(б') – бл'] *работа – рабіць – раблю*

[п(п') – пл'] *сынаць – сыплю, купіць – куплю*

[м(м') – мл'] *корм – карміць – кармлю*

[в(в') – ўл'] *слава – славіць – слаўлю*

[ф(ф') – фл'] *графа – графіць – графлю*

2. чаргаванне зубных з шыпячымі

[д(з') – ž] *хада – хадзіць – хаджу*
 [т(ц') – ч] *плата – плаціць – плачу*
 [з(з') – ж] *вязаць – вяжу, вазіць – важу*
 [с(с') – ш] *пісаць – пішу, касіць – кашу*

3. чаргаванне заднеязычных з шыпячымі

[h] – [ж] *бераг – беражок*
 [к] – [ч] *рука – ручка*
 [х] – [ш] *смех – смяшыць*

4. чаргаванне заднеязычных са свісцячымі

[h] – [з'] *нага – на назе*
 [к] – [ц] *рака – рацэ*
 [х] – [с'] *страха – на страсе*

5. чаргаванне [л] – [ў] у дзеясловах мужчынскага роду
прошлага часу: пісала – пісаў, читала – чытаў.

§23. Гістарычныя чаргаванні галосных гукаў

Найбольш пашыранымі мадэлямі гістарычных чаргаванняў галосных гукаў з'яўляюцца наступныя:

1. [э] – [о] *везці – воз*
2. [э] – [а] *сесці – садзіць*
3. [у] – [о] – [ы] *сухі – сохнуць – высыхаць*
4. [а] – [і] – [о] – нуль гука *бярэ – збіраць – збор – сабраць*
5. [у] – [ав] *кую – каваць*
6. [а] – [у], [м], [н] *вязаць – вузел, узяць – вазьму, мяць – мну*
7. [а] – [он], [ім] *імя – імёны, зняць – зніму*
8. [о], [э] – нуль гука *радок – радка, дзень – дня*

Галосныя [о], [э], [а], якія чаргуюцца з нулём гука, называюцца беглымі галоснымі: *сон – сну, дзень – дня, журавель – жураўля.*

Чаргаванні гукаў (і пазіцыйныя, і гістарычныя) адпавядаюць фанетычным законам мовы, адбываюцца ва ўсіх выпадках, калі гук аказваецца ў адпаведных умовах, і не ведаюць выключэнняў у пэўнай моўнай сістэме.

§24. Паняцце склада ў лінгвістыцы. Тыпы складоў

Склад – гэта мінімальнае фанетыка-фаналагічнае адзінка маўленчай плыні. Склад можа быць аднагукавай (*о, а і г.д.*) або шматгукавай адзінкай (*ма, дом, пры і г.д.*). У складзе заўсёды адзін гук (звычайна галосны) з’яўляецца складаўтваральным (або складовым), а астатнія гукі – нескладаўтваральнымі (або нескладовымі), якія прымыкаюць да складаўтваральнага.

Склад – фанетыка-фаналагічнае адзінка, якая рэалізуецца не як паслядоўнасць гукаў, а як цэласны артыкуляцыйны комплекс. У складзе паміж гукамі дзейнічаюць правілы каартыкуляцыі, калі артыкуляцыі суседніх гукаў накладваюцца адна на адну.

У лінгвістыцы існуюць некалькі тэорый склада, якія па-рознаму ўплываюць на межы складападзелу.

1. **Экспіраторная тэорыя** разглядае склад як спалучэнне гукаў, якое вымаўляецца адным штуршком выдыхаемага паветра: *кні-га, ма-ла-ко*. Аднак гэтая тэорыя не можа растлумачыць усіх выпадкаў. Так, выклічнік *тпру* з’яўляецца аднаскладовым, але змычка губ у гуку [п] як бы разрывае паветраны струмень на дзве часткі. Слова *ау!* – двухскладовае, але вымаўляецца адным штуршком выдыхаемага паветра.

2. З пункту гледжання **тэорыі мускульнага напружання** склад вымаўляецца адным імпульсам мускульнага напружання. Кожны імпульс складаецца з трох фаз: узростання напружання, яго максімуму і спаду. Найменшы ўзровень мускульнага напружання і будзе паказваць на межы склада. Напружанне вельмі часта залежыць ад месца націску ў слове: *п’ош-та, д’ош-ка, за-п’о́с, аль-ба-т’ро́с* (як правіла зычныя прымыкаюць да націскавага склада). Аднак у адным і тым жа слове можна па-рознаму ўзмацніць ці аслабіць мускульнае напружанне: *то-рмаз і тор-маз, лам-бард і ла-мбард*.

Экспіраторная тэорыя і тэорыя мускульнага напружання характарызуюць склад як мінімальную вымаўленчую адзінку.

3. У сучаснай лінгвістыцы найбольшае распаўсюджанне атрымала **санорная тэорыя склада**, заснаваная на акустычных крытэрыях. Склад – гэта хваля санорнасці, гучнасці. У складзе спалучаюцца гукі з рознай ступенню гучнасці. Найбольш гучны – складовы гук. Схематычна ўсе гукі па ступені гучнасці можна

абазначыць лічбамі: галосныя – 4, санорныя гукі – 3, шумныя звонкія – 2, глухія – 1. Напрыклад, слова *рукза́к* адпавядае схеме 341241. Паколькі кожны склад характарызуецца паступовым узмацненнем гучнасці, а складападзел адбываецца ў месцы найбольшага спаду гучнасці, то падзел на склады ў слове *рукза́к* мае наступны выгляд: 34-1241 (*ру-кзак*).

У хвалі гучнасці столькі складоў, або вяршынь санорнасці, колькі пікаў у хвалі.

Цяжкасці вывучэння склада звязаны з тым, што ён не суадносіцца са значымымі адзінкамі, а вылучаецца толькі на аснове фанетычных характарыстык.

Разуменне склада як спалучэння галоснага з адным або некалькімі зычнымі шырока распаўсюджана ў фанетычнай літаратуры, што адлюстроўваецца і ў тэрміналогіі: *адкрытыя склады* – гэта склады, якія заканчваюцца на галосны (*сто, тры, ло*), *закрытыя склады* заканчваюцца на зычны (*ан, сон*), *прыкрытыя склады* пачынаюцца з зычнага (*мы, ён [jon]*), *непрыкрытыя склады* пачынаюцца з галоснага (*а-га-род, э-ра*). Непрыкрытыя склады ў беларускай мове сустракаюцца вельмі рэдка (найчасцей у запазычаных словах), паколькі дзейнічае тэндэнцыя ператвараць непрыкрытыя склады ў прыкрытыя шляхам развіцця прыстаўных і ўстаўных гукаў: *клі-[jэ]нт, во-зе-ра*.

§25. Склада-марфемная арганізацыя слова ў беларускай мове

Склада-марфемная арганізацыя слова ў беларускай мове мае наступныя прыметы.

1. Каля 90% беларускіх слоў змяшчае ад 2 да 4 складоў: *ва-да, со-не-чны, га-ра-дска-я*.

2. У беларускай мове морфы могуць быць нулявымі (*сад-□, конь-□*), нескладовымі (напрыклад, марфемы ў “звязаным” выглядзе: *дарож-к-а, рыб-к-а*), аднаскладовымі (*школь-н-ы, снеж-н-ы*), шматскладовымі (*восень-ск-і, раслін-ны*).

3. Суадносіны паміж складам і марфемай цесна звязаны з марфалагічнымі асаблівасцямі канкрэтнай мовы, перш за ўсё з размежаваннем службовых і знамянальных слоў і з агульнай складанасцю слова. Чым складаней марфалагічная структура слова, тым больш кароткімі павінны быць марфемы. Таму ў беларускай

мове магчымы марфемы, якія выражаюцца адным гукам: *кніж-к-а*, *у-летку*, *з-лёт*, *зруч-н-ы*.

Цесная ўзаемасувязь паміж складовымі і марфемнымі межамі адсутнічае. Адсюль магчыма нестабільнасць пры складападзеле, рухомасць у складовай структуры марфем і слова як з пункту гледжання колькасці складоў, так і з пункту гледжання іх будовы.

Тым не менш можна прасачыць пэўную ўзаемасувязь паміж складам і марфемай. Сярэдняя працягласць слова ў складах звычайна будзе блізкай да яго сярэдняй даўжыні ў марфемах. Фанемна-складовая арганізацыя розных тыпаў марфем залежыць ад іх значэння і месца ў слове. Так, афіксы звычайна бываюць карацейшымі за карані, сярод афіксаў суфіксы карацейшыя за прэфіксы: *па-глыб-е-ць*, *па-да-вяз-ва-ць*, *пры-смаль-ва-ць*, *рас-церуш-ы-ць*.

4. Склад можа змяшчаць ад аднаго да некалькі морфаў, а таму ў складзе могуць праходзіць марфемныя стыкі: *з-мы-ць*, *піл-ав-а-ц-ца*, *па-мк-ну-ц-ца*.

5. Для склада-марфемнай арганізацыі слова характэрна абмежаванне ў канцавых пазіцыях слова больш моцна, чым у сярэдзіне. Стык караня з суфісам або суфікса з суфісам дапускае большую свабоду, чым на стыку прыстаўкі і караня: *люб-ім-ы*, *люб-ім-ец*, *люб-ім-іц-а*, *люб-ім-чык*.

§26. Складападзел

Складападзел – гэта мяжа паміж двума складамі, размешчанымі адзін за адным у маўленчай плыні. Розныя тэорыі да вызначэння склада па-рознаму акрэсліваюць месца складовай мяжы.

Існуюць асноўныя прынцыпы складападзелу.

Прынцып павелічэння гучнасці. Згодна з гэтым прынцыпам пачатковы гук склада з’яўляецца найменш гучным, а апошні гук склада – самым гучным, г.зн. складовым. Напрыклад, *мі-стык* (34-1141), *сла-не-чнік* (134-34-1341).

Прынцып імкнення да адкрытых складоў, што заканчваецца на галосны: *ску-пка*, *ва-ра-жбіт*, *гі-гі-е-ніст*. Калі неканцавыя склады адкрытыя, то ўсе інтэрвакальныя зычныя (за выключэннем гукаў [j], [ў], якія закрываюць папярэдні склад) адыходзяць да наступнага склада: *ва-лё-нкі*, *змя-кча-льны*; *ва-лей-*

бол, лаў-ка, дрэў-ка, лей-ка. У беларускай мове пераважае адкрыты і прыкрыты тып склада, які будуюцца па схеме “зыхны + галосны”.

Складападзел адбываецца на месцы найбольшага спаду гучнасці: паміж самым гучным гукам (галосным) і наступным зыхным. Складападзел можа ўскладніцца, калі ў сярэдзіне слова знаходзяцца зыхныя ў інтэрвакальным становішчы. Гукі [й], [ў] заўсёды адносяцца да папярэдняга склада: *траў-ка, паў-за, лей-ка, мой-ка.* Улічваючы пералічаныя прыцыпы, складападзел будзе адбывацца наступным чынам:

1. інтэрвакальнае спалучэнне “шумны + санорны” адносяцца да наступнага склада: *ма-ла-дняк, мо-кнуць, сля-злі-вы;*

2. інтэрвакальнае спалучэнне “санорны + шумны” адносяцца да розных складоў, г.зн. складападзел праходзіць паміж гэтымі гукімі: *та-бун-шчык, тай-га, тай-на, таў-кач;*

3. інтэрвакальнае спалучэнне “шумны + шумны” або “санорны + санорны” адносяцца да наступнага склада: *ску-рнік, сі-но-птык, ру-ле-тка, но-рма.*

Складападзел – гэта фанетычны падзел на склады, які не заўсёды супадае з марфемным члянэннем слова. Напрыклад, *гурб-а* (марфемны падзел) і *гур-ба* (складападзел); *дэкрэт* (марфемны падзел) і *дэ-крэт* (складападзел).

Правілы пераносу слоў на пісьме цесна звязаны з падзелам на склады. Гэта ўмоўныя правілы, якія звычайна супадаюць са складападзелам не на стыку марфем: *ел-ка, гур-ба.* Пры падзеле слоў для пераносу ўлічваецца і марфемная структура слова, калі апошняю літару прыстаўкі нельга далучаць да караня, а апошняю літару караня – да суфікса: *пад-лі-чыць, спе-цы-фіч-ны.*

§27. Роля прасадыхных фанетычных адзінак у арганізацыі маўленчай плыні

Традыцыйна да прасадыхных (суперсегментных) фанетычных адзінак адносяць *націск, інтанацыю, паўзы.* Фанетычныя асаблівасці вусных тэкстаў не з’яўляюцца спантаннымі, адвольнымі (як гэта можа здавацца на першы погляд). Яны цалкам залежаць ад нелінгвістычных умоў, асабістых якасцей моўцы, а таксама ад такіх лінгвістычных фактараў, як лексіка выказвання, граматыка (асабліва сінтаксічныя канструкцыі), актуальны падзел,

размяшчэнне слоў, стылістычная характарыстыка, экспрэсіўная афарбоўка і інш.

Выкарыстанне фанетычных сродкаў залежыць і ад формы тэксту. Калі тэкст мае пісьмовы варыянт, то пры яго агучванні рытмічныя, інтанацыйныя характарыстыкі адлюстроўваюць асаблівасці, закладзеныя ў пісьмовай форме тэксту. Калі тэкст не мае пісьмовай формы, а ўзнікае непасрэдна ў момант гаварэння, то і яго гучанне адлюстроўвае катэгорыі, істотныя толькі для вуснай формы маўлення. На структуру тэксту ўплывае таксама і стылістычная аднесенасць.

Прасадычныя сродкі ў працэсе арганізацыі выказвання дазваляюць расчляняць і аб'ядноўваць розныя маўленчыя сегменты. Гэта можа адбывацца пры дапамозе руху тону, размеркавання націску, тэмпаральных змен, паўзацыі.

У залежнасці ад таго, якую адзінку члянэння гэтыя сродкі афармляюць, самі яны могуць мець розны від. Так, націск можа быць слоўным, тактавым, фразавым, лагічным. Фанетычнае слова характарызуецца такой абавязковай суперсегментнай адзінкай, як слоўны націск. У большых частках маўлення (маўленчы такт, фраза) праяўляюцца такія суперсегментныя фанетычныя адзінкі, як іншыя віды націску, інтанацыя, размяшчэнне паўз.

У вусным маўленні суперсегментныя ўласцівасці з'яўляюцца вельмі разнастайнымі і невычэрпнымі, паколькі адлюстроўваюць усё багацце і ўсе адценні выказваемай думкі. Сегментныя і суперсегментныя фанетычныя сродкі аб'ядноўваюцца ў маўленні і разам утвараюць арганічнае адзінства і цэласнасць. Вялікую сэнсавую ролю адыгрываюць прасадычныя сродкі ў красамоўстве, паэзіі, мастацкім чытанні. Інтанацыя дазваляе не толькі арганізаваць маўленне, але і перадаць розныя адценні значэння, падтэкст, паколькі інтанацыя служыць паказчыкам фізіялагічнага стану асобы, яго пачуццяў, эмоцый. Па маўленні можна прааналізаваць эмацыянальны стан моўцы.

Залежнасць паміж функцыянальнымі разнавіднасцямі маўлення і яе рытмічным, інтанацыйным афармленнем праяўляецца і на ўзроўні паўзацыі. Уменне вызначаць межы паміж маўленчымі сегментамі (рабіць паўзы рознай працягласці) фарміруецца на аснове фанетычных, семантычных і сінтаксічных асаблівасцей тэксту.

§28. Націск як суперсегментная адзінка. Функцыі націску

Націск – гэта вылучэнне ў маўленні той або іншай адзінкі (склада, слова, сінтагмы) пры дапамозе фанетычных сродкаў. Фанетычнымі сродкамі вылучэння націскага элемента з’яўляюцца: працягласць і сіла вымаўлення, размяшчэнне галоснага ў слове (чым бліжэй галосны стаіць да пачатку слова, тым большая яго гучнасць. Так, у слове *абымышыць* галосны [а] гучнейшы за націскны [ы]).

Націск можа выконваць розныя функцыі:

1. *кульмінацыйную* – забеспячэнне цэласнасці слова, яго арганізацыі. Націск – галоўны спосаб вымаўлення слова, важны сродак надання фанетычнай цэласнасці, фанетычнага адзінства слова. Гэтую кульмінацыйную функцыю націск выконвае незалежна ад таго, фіксаваны ён ці свабодны, паколькі яна ляжыць у аснове ўсіх іншых функцый націску;

2. *сігніфікатыўную* – адрозненне слоў, іх варыянтаў і граматычных форм слоў: *атлас* і *атлас*, *вучыць* і *вучыць*, *прамень* і *прóмень*;

3. *дэлімітатыўную (размежавальную)* – вызначэнне межаў слова;

4. *экспрэсіўную* – выражэнне суб’ектыўных адносін аўтара да зместу маўлення. Націск выконвае гэтую функцыю, паколькі з’яўляецца элементам інтанацыі фразы, а таксама суадносіца з прагматычнымі значэннямі (прагматыка даследуе функцыянаванне моўных знакаў у маўленні).

Прырода і функцыянаванне націску больш падрабязна вивучаецца ў такім раздзеле мовазнаўства, як *акцэнталогія* (ад лац. *accentus* – націск і грэч. *logos* – слова, вучэнне).

§29. Структурныя тыпы націску

Структурныя тыпы націску адрозніваюцца па характару размяшчэння націску ў структуры слова. Адносна складовай структуры слова вылучаецца *свабодны* і *фіксаваны* націск. Свабодны націск можа падаць на любы склад у словах: *дрэ́ва*, *каме́нны*, *раслі́на*, *каляндáр*, *камісіяне́р*, *кансультава́ць*. Свабодны націск характэрны для беларускай, рускай, украінскай і іншых моў.

Фіксаваны націск падае на пэўны склад у словах: у чэшскай і венгерскай мовах націскным з'яўляецца першы склад, у французскай мове – апошні склад. Гэта фіксаваны, або аднамясцовы націск.

У беларускай мове месца націску ў слове не з'яўляецца фіксаваным, г.зн. што націскным можа быць любы склад у слове, а таксама любая марфема – прыстаўка (*в'ібеліць, з'агарадны*), корань (*заглыбіць, манёрны*), суфікс (*мар'ак, нава'тар*), канчатак (*набіў'ны, навясн'ы, наддзв'ярн'ы*). Такі націск называецца свабодным, або рознамясцовым.

Пры ўтварэнні граматычных форм слова націск можа заставацца на адным і тым жа месцы. Такі націск называецца *нерухомым формаўтваральным*: *кні'га, кні'гі, кні'зе, кні'гам, кні'гамі*.

У словах з *рухомым формаўтваральным* націскам адбываецца перанос націску з аднаго склада на другі: *во'зера (адз. лік) і аз'эры (мн. лік), ко'лас (адз. лік) і калас'ы (мн. лік), рук'а (адз. лік) і ру'кі (мн. лік)*.

Пры словаўтварэнні націск таксама можа быць *нерухомым* (*бяр'оза – бяр'озавы, кні'га – кні'жка, галасав'аць – галасав'анне*) і *рухомым* (*зо'на – зан'альны, го'луб – галу'біны, грэ'бень – граб'еньчык*).

§30. Фанетычныя тыпы націску

Вылучаюцца тры фанетычныя кампаненты націску (а фанетычны тып націску вызначаецца паводле кампанента, які пераважае): інтэнсіўнасць, вышыня галасавога тону і працягласць.

Інтэнсіўнасць дасягаецца павелічэннем мускульнага напружання, а таксама ўзмацненнем выдыху. Заснаваны на гэтай якасці націск называюць *дынамічным, або сілавым*. Націскны элемент вымаўляецца ў гэтым выпадку больш інтэнсіўна, з большай сілай у параўнанні з ненаціскнымі.

Па прымеце *вышыні галасавога тону* вылучаецца *музычны, або танічны*, націск. Націскны склад характарызуецца змяненнем вышыні асноўнага тону. Музыкальны націск маюць славенская, літоўская, японская, кітайская, шведская і іншыя мовы.

Па *працягласці* вылучаецца трэці тып націску – *колькасны, або квантатыўны*. Працягласць з'яўляецца найбольш устойлівай прыметай слоўнага націску ў беларускай мове. Націскны галосны мае большую працягласць, чым ненаціскныя.

Звычайна ў розных мовах спалучаюцца ўсе адзначаныя прыметы, але значнасць іх бывае рознай. Націск у беларускай мове па сваёй фанетычнай прыродзе – колькасна-сілавая, г.зн. націскны склад вымаўляецца больш працягла і з большай напружанасцю, чым ненаціскныя. Такі націск характэрны і для іншых моў: рускай, украінскай, польскай, чэшскай, балгарскай, нямецкай і г.д.

Суадноснасць націскных і ненаціскных складоў можна вызначыць па формуле Патабні (А.А. Патабня – вядомы рускі лінгвіст 19 ст.). У формуле Патабні самы моцны, націскны склад абазначаецца лічбай 3, першы пераднаціскны склад з’яўляецца менш моцным і абазначаецца лічбай 2, усе астатнія склады самыя слабыя і абазначаюцца лічбай 1. Лічбы адпавядаюць ступені гучнасці склада ў слове. Гэта формула паказвае і на колькасць фанетычных слоў у тэксце, паколькі кожнае слова мае толькі адзін націскны склад (3), а таксама на межы слоў. Напрыклад, лічбавы рад 12323 паказвае на два фанетычныя словы (два націскныя склады з лічбай 3): першае фанетычнае слова 123 складаецца з другога пераднацісканага склада, першага пераднацісканага склада і націсканага склада; другое фанетычнае слова 23 складаецца з першага пераднацісканага і націсканага склада.

§31. Разнавіднасці націску: слоўны, тактавы, фразавы, лагічны

У залежнасці ад таго, з якой сегментнай адзінкай функцыянальна суадносіцца націск, адрозніваюць такія яго разнавіднасці, як слоўны, тактавы (або сінтагматычны) і фразавы. Асобным відам з’яўляецца лагічны націск.

Слоўны націск – гэта вылучэнне аднаго са складоў у слове. Пры дапамозе націску частка гукаў аб’ядноўваецца ў адно цэлае – фанетычнае слова: *студэ́нтства, на́даро́зе, у́но́лі*.

Словы, што не маюць самастойнага націску і прымыкаюць да іншых слоў, разам з якімі яны складаюць адно фанетычнае слова, называюцца *клітыкамі*. У беларускай мове клітыкамі часцей за ўсё з’яўляюцца службовыя словы. Ненаціскныя словы, што стаяць перад націскным, да якога яны прымыкаюць, называюцца *праклітыкамі*. Праклітыкамі бываюць аднаскладовыя прыназоўнікі, злучнікі і некаторыя часціцы: *на́гары́, пад́акно́м, сястра́ і бра́т, не́ве́даю*. Ненаціскныя словы, што знаходзяцца

пасля націска, да якога яны прымыкаюць, называюцца *энклітыкамі*. Энклітыкамі бываюць часцічы: *гаварыўжа, сказаўбы*.

Звычайна ў слове маецца адзін слоўны націск, які называецца *асноўным* і абазначаецца знакам акута (´). Аднак у шматскладовых словах часта ўзнікае і другасны націск, які называецца *пабочным*, або *слабым*, і абазначаецца знакам гравіса (`): *пэдуніверсітэт, старажытнагрэчаскі, аэрадынаміка*. Пабочны націск узнікае ў шматскладовых словах і звычайна знаходзіцца ў першай частцы слова: *антыцыклон, ваданепранікальны*. Пабочны націск з’яўляецца, галоўным чынам, у рэдкаўжывальных, спецыяльных, кніжных словах.

У словах з трыма або чатырма асновамі магчымы адпаведна тры або чатыры націскі – першыя націскі пабочныя, а апошні асноўны: *аэрафотаздымка*. Слабы націск маюць і некаторыя неаднаскладовыя прыназоўнікі, злучнікі: *вакдлшкóлы, каля́дóма, хдóць прыйшо́ў*. Слабы націск могуць мець і некаторыя самастойныя словы – лічэбнікі, займеннікі, звязкі: *два́ дні́, ягò сшы́так, ста́ў студэ́нтам*.

Асноўным з’яўляецца слоўны націск, а іншыя разнавіднасці – вытворныя, якія заўсёды супадаюць па месцы са слоўным націскам.

Тактавы, або **сінтагматычны, націск** – гэта вылучэнне аднаго слова ў межах маўленчага такта. Тактавы націск з’яўляецца тым фанетычным сродкам, што аб’ядноўвае некалькі фанетычных слоў у маўленчы такт. Звычайна ў апавядальным выказванні тактавы націск бывае на апошнім слове такта і пазначаецца знакам ("):

*Пралятаюць гады"/,
Праплываюць стаго"ддзі/
Нібы хвалі вады"/
Веснавога разво"ддзя/. (Е.Лось)*

Фразавы націск – гэта вылучэнне аднаго маўленчага такта ў межах фразы. У апавядальным выказванні найчасцей фразавы націск падае на апошні такт у фразе. Фразавы націск пазначаецца знакам ("):

*Наша надзе"я/ -- на сэ"рцы высокія/
І на зямлю"/, і на зо""ркі далёкія//.
Мы захапля"емся/ са"маю блізкай/:
Зоркай Геро"я/ ро""днага Мінска//! (Е.Лось)*

Лагічны націск – гэта вылучэнне ў межах фразы слова для падкрэслівання яго значэння. Лагічны націск можа падаць на любыя словы ў фразе (найчасцей самастойныя) і звязаны з актуальным чляннем выказвання. У залежнасці ад таго, якое слова выдзяляецца лагічным націскам, змяняецца і сэнсавае адценне выказвання. Напрыклад: Ён чытае часопіс; Ён чытае часопіс; Ён чытае часопіс. У залежнасці ад мэты выказвання лагічным націскам могуць вылучацца і службовыя словы: Вы за ці супраць?; Будзь каля дома.

§32. Інтанацыя як суперсегментная адзінка

Інтанацыя (ад лац. *intonatio*, ад *intono* – громка вымаўляю) – рытміка-мелодычны бок маўлення, які з’яўляецца сродкам выражэння сінтаксічных значэнняў і эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі. Інтанацыя разам з націскам утвараюць прасадычную сістэму мовы, г.зн. складаюць такую сукупнасць прасадычных, або суперсегментных, сродкаў мовы, якія служаць для афармлення выказвання як адзінкі камунікацыі.

Акустычнымі кампанентамі інтанацыі з’яўляюцца мелодыка, інтэнсіўнасць, тэмбр, працягласць, размяшчэнне паўз. Найбольш значны кампанент інтанацыі *мелодыка* – павышэнне (↑) або паніжэнне (↓) частаты асноўнага тону, суаднесенае з ваганьнямі галасавых звязак. Мелодыка істотна для выражэння і ўспрыняцця камунікатыўнага тыпу выказвання (апавядання, пытання, пабуджэння), а таксама суб’ектыўных адносін гаворачага да выказвання.

Інтэнсіўнасць суадносіцца з напружанасцю артыкуляцыйных органаў, ад якой залежыць амплітуда ваганьняў галасавых звязак. Інтэнсіўнасць і мелодыка дазваляюць звярнуць увагу на найбольш істотныя часткі выказвання, удзельнічаюць у эмацыянальным вылучэнні слова.

Для інтанацыі істотным з’яўляецца *тэмбр голаса*, або афарбоўка. Тэмбр сэнсава вылучае слова, з яго дапамогай выражаюцца розныя эмоцыі.

Пад *працягласцю* трэба разумець тэмп – хуткасць змянення тых або іншых адрэзкаў маўлення ў часе, а таксама паўзы паміж маўленчымі адрэзкамі. *Паўза* – гэта перапынак гучання рознай

працягласці. Паўза найчасцей выкарыстоўваецца для абмежавання адной часткі выказвання ад іншай.

Тэмп можа быць звязаны са зместам выказвання: службовыя словы вымаўляюцца хутчэй за знамянальныя, найбольш важныя словы вымаўляюцца запаволена; з пазіцыяй слова ў фразе: запаволены тэмп – у канцы фразы, больш хуткі – у сярэдзіне фразы; з індывідуальнымі асаблівасцямі гаворачага, стылямі вымаўлення і г.д.

Усе названыя кампаненты інтанацыі выступаюць у адзінстве і цеснай узаемасувязі паміж сабой.

Інтанацыя можа выконваць у выказванні наступныя функцыі:

1. *камунікацыйная* (адрозненне камунікатыўных тыпаў выказвання – апавядання, пабуджэння, пытання);

2. *вылучальная* (наданне некаторым часткам выказвання сэнсавай важнасці);

3. *арганізуючая* (афармленне выказвання ў адзінае цэлае і ў той жа час падзел яго на рытмічныя групы і сінтагмы);

4. *эмацыянальная* (выражэнне эмоцый гаворачага, яго характарыстыка);

5. выяўленне падтэксту выказвання.

Інтанацыя цесна звязана з такімі ўзроўнямі мовы, як *фаналогія* і *сінтаксіс*. Інтанацыя, як і фаналогія, характарызуе гукавы бок мовы і з'яўляецца функцыянальнай. Аднак інтанацыйныя адзінкі маюць семантычную значнасць: напрыклад, узыходзячая інтанацыя суадносіцца з пыталым або незавершаным выказваннем.

Не з'яўляюцца адназначнымі адносіны паміж інтанацыяй і *сінтаксісам*. У адных выпадках граматычныя ўзоры, па якіх будуюцца выказванні, могуць мець тыповае інтанацыйнае афармленне. Напрыклад, часціца *ці* выкарыстоўваецца толькі ў пыталых сказах: *Ці хутка ён прыйдзе?* Гэтае выказванне (пытанне) рэалізуе структурную схему сказа, і інтанацыя (пытальная) адпавядае сінтаксічнаму тыпу.

У іншых выпадках выказванне можа не супадаць са структурнай схемай сказа. Напрыклад, выказванне *Ці магу я не прыйсці?* можа абазначаць *Я абавязкова прыйду*. Тут ужо будуюцца не пыталыя выказванні, а апавядальныя і інтанацыйная форма (апавядальная) выкарыстоўваецца ў іншай (пытальнай) структурнай схеме сказа.

Можна прысачыць сувязь паміж інтанацыяй і *пунктуацыяй*, аднак поўнай адпаведнасці паміж імі таксама няма. Знакі прыпынку не могуць перадаць усіх асаблівасцей вуснага маўлення. Параўнайце наступныя выказванні *Ён, безумоўна, адкажа на пытанні* (мы не робім паўз перад і пасля пабочнага слова) і *На абсаджанай старымі таполямі вуліцы было ціха і бязлюдна* (тут няма знакаў прыпынку, аднак робіцца значная паўза пасля слова *вуліцы*). Знакі прыпынку не маюць поўнай адпаведнасці з інтанацыйным падзелам моўнай плыні.

§33. Паняцце пра інтанацыйную адзінку

Інтанацыйная адзінка звязана з пэўным значэннем, якое адлюстроўвае камунікацыйны змест. Кожная інтанацыйная адзінка фарміруецца дзвюма асноўнымі функцыямі: камунікацыйнай (размяжоўвае камунікацыйныя тыпы выказвання) і вылучальнай (адрознівае часткі выказвання паводле іх сэнсавай значнасці). У залежнасці ад гэтага вылучаюцца два тыпы інтанацыйных адзінак: ***камунікацыйная інтанацыйная адзінка і вылучальная інтанацыйная адзінка.***

У маўленні адно і тое ж выказванне можа быць вымаўлена з рознай інтанацыяй, г.зн. што кожны раз выказванне будзе мець свій непаўторны сэнс і асаблівасці. Нават дзве аднолькавыя фразы, вымаўленыя адной асобай, будуць адрознівацца працягласцю гучання, дыяпазнам і інш. Аднак шматлікія моўныя рэалізацыі павінны быць аб'яднаны ў канкрэтную моўную адзінку.

Аб'яднанне некалькіх выказванняў у адну адзінку адбываецца на аснове акустычнай блізкасці выказванняў. Вядома, што адна і тая ж фраза можа быць вымаўлена па-рознаму ў залежнасці ад кантэксту ці сітуацыі. Умовы выяўлення канкрэтнай інтанацыйнай рэалізацыі называюцца ***інтанацыйнай пазіцыяй***. Інтанацыйная рэалізацыя можа знаходзіцца ў *моцнай, незалежнай пазіцыі*, калі кансітуацыя (кантэкст і сітуацыя) не аказваюць уплыву на інтанацыйнае афармленне выказвання. У *слабай, залежнай пазіцыі* інтанацыйная рэалізацыя абумоўлена кансітуацыяй.

Напрыклад, сітуацыя 1. У кнігарні размаўляюць дзве сяброўкі:

- *Ты чытала гэтую кнігу?*
- *Яшчэ не.*

Тут агульнае пытанне пачынае дыялог і характарызуецца дакладнай пытальнай інтанацыяй. У гэтым выказванні інтанацыйная рэалізацыя выступае ў моцнай пазіцыі.

Сітуацыя 2. Хлопец зайшоў да свайго сябра і прынёс яму кнігу. Аднак дома аказалася толькі сястра сябра, якая не выказала цікавасці да кнігі.

– *Алесь чытаў ужо гэтую кнігу? Так?*

У гэтай сітуацыі ступень пытання выказвання зніжаецца, паколькі гаворачы ўжо ўяўляе адказ, а таму інтанацыйныя прыметы пытання таксама зніжаюцца. У гэтым выпадку інтанацыйная рэалізацыя адбываецца ў слабай пазіцыі.

Розныя інтанацыйныя рэалізацыі (пытанні ў прыведзеных сітуацыях) аб'ядноўваюцца ў адну адзінку не толькі па акустычным падабенстве, але і па агульнасці іх функцыянавання. Так, у разгледжаных прыкладах існуе агульнае інтанацыйнае падабенства рэалізацый (пытанне). Адрозненне назіраецца ў велічыні меладычнага ўзроўню і дыяпазоне, але гэтыя несупадзенні выкліканы ўплывам пазіцыі, сітуацыі.

Інтанацыйныя адзінкі маюць свае **дыферэнцыяльныя (адрознівальныя) прыметы**, якія характарызуюць пэўную інтанацыйную адзінку і проціпастаўляюць яе іншым адзінкам. Дыферэнцыяльныя прыметы вылучаюцца ў моцнай пазіцыі.

Сярод дыферэнцыяльных прымет *камунікацыйнай інтанацыйнай адзінкі* вылучаюцца: напрамак руху мелодыкі, меладычны дыяпазон, месца меладычнага максімуму, узровень пачатку і канца меладычнага руху.

Дыферэнцыяльнымі прыметамі *вылучальнай інтанацыйнай адзінкі* з'яўляюцца: максімум інтэнсіўнасці, максімальны меладычны дыяпазон, меладычны максімум, найбольшы музычны інтэрвал, максімум працягласці. Г.зн. слова, на якое падае лагічны націск, характарызуецца сукупнасцю максімумаў названых прымет.

Інтэгральныя прыметы характарызуюць інтанацыйную адзінку, але самастойна не проціпастаўляюць яе іншым адзінкам. Так, дыферэнцыяльнай прыметай інтанацыйных адзінак агульнага пытання і апавядання з'яўляецца рух мелодыкі, а інтэгральныя прыметы – меладычны дыяпазон, лакалізацыя меладычнага максімуму, узровень пачатку руху мелодыкі.

У беларускай мове вылучаюцца наступныя асноўныя камунікацыйныя тыпы выказванняў: апавядальны тып, пытальны і

ніжэйшы за цэнравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні завершанасці ў апавядальных сказах: *Перадача “Навіны”*; *Ён жыве ў горадзе.*

ІК-2: -- ↓ --

На галосным цэнтра адбываецца паніжэнне тону. У адрозненне ад ІК-1 у гэтай канструкцыі больш моцны слоўны націск і агульны тон вышэйшы. У пасляцэнтравай частцы тон становіцца ніжэйшым за цэнравы. ІК-2 выкарыстоўваецца ў пытальных сказах з пытальным словам, а таксама ў сказах з патрабаваннем, волевыяўленнем: *Якое будзе заўтра надвор’е?*; *Зачыніце дзверы!*

ІК-3: -- ↑ --

На галосным цэнтра ўзыходны рух тону вышэйшы за перадцэнтравы. На цэнтры тон рэзка павышаецца. У канцы націскага склада рух тону роўны ці зыходны. Выкарыстоўваецца пры выражэнні пытання (без пытальнага слова), незавершанасці ў апавядальных сказах, просьбы, ацэнкі ў сказах са словамі *так, такі, вось*, а таксама ў складаных бяззлучнікавых сказах: *Там так прыгожа!*; *Ты ідзеш?*; *Над рэчкай растуць высокія хвоі, зелянеюць пышныя бярэзіны*; *Вось малайчына!*

ІК-4: -- \ _ _ / --

Галосны цэнтра вымаўляецца на ўзроўні тону, ніжэйшым за перадцэнтравы. У пасляцэнтравай частцы тон вышэйшы за цэнравы і перадцэнтравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні пытання ў сказах з супастаўляльным злучнікам *а*, пытанняў з адценнем патрабавання, незавершанасці. ІК-4 у адрозненне ад ІК-3 мае характар афіцыйнасці: *А вы куды збіраецеся?*, *Ваш білет?*, *Я іду ва ўніверсітэт. А ты?*

ІК-5: _ ↑ -- ↓ _

ІК-5 мае два цэнтры: на галосным першага цэнтра ўзыходны рух тону, на галосным другога – зыходны. Узровень тону паміж цэнтрамі вышэйшы за перадцэнтравы і пасляцэнтравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні высокай ступені прыметы дзеяння, стану ў клічных сказах; нецярпення, незадаволенасці ў пытальных сказах: *Які ў яе голас!*, *Сапраўдная вясна!*, *Чаму ты спазніўся?*

ІК-6: _ ↑ --

На галосным цэнтра ўзыходны рух тону вышэйшы за перадцэнтравы, высокі тон захоўваецца і ў зацэнтравай частцы.

Ужываецца пры выражэнні незавершанасці (у адрозненне ад ІК-3 і ІК-4 мае адценне прыўзнятасці, святочнасці), высокай ступені колькаснай і якаснай прыметы, якасці: *Вады назбіралася! Мора!*

ІК-7: _ _ ↑ _ _

На галосным цэнтры ўзыходны рух тону вышэйшы за перадцэнтравы. Галосны цэнтры заканчваецца змычкай галасавых звязак, што ўспрымаецца як перапынак гучання. Узровень тону пасляцэнтравага ніжэйшы за цэнтравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні экспрэсіўнага адмаўлення, узмацнення ацэнкі: *Які ён працаўнік!*

§35. Транскрыпцыя, яе віды. Фанетычная транскрыпцыя

Транскрыпцыя (ад лац. *transcriptio* – перапісанне) – гэта спосаб адназначнай фіксацыі на пісьме гукавых характарыстык адрэзкаў маўлення.

У залежнасці ад тых гукавых адзінак, якія транскрыбіруюцца, адрозніваюць транскрыпцыю *гукавую* і *інтанацыйную*; ад уласцівасцей гукавых адзінак, якія адлюстроўваюцца ў транскрыпцыі, бывае *фанетычнай* і *фанематычнай*.

Прадметам *гукавой (або сегментнай) транскрыпцыі* з’яўляюцца гукі, фанетычныя словы, маўленчыя такты, фразы.

Інтанацыйная (або суперсегментная) транскрыпцыя выкарыстоўваецца для перадачы рухаў тону, асаблівасцей паўзацыі, адметнасцей націску, колькасці націскных і ненаціскных складоў.

- - ' - /" \ - - - - -

Пры-пы-нак пло-шча Не-за-ле-жна-сці. (ІК-1)

Фанетычная транскрыпцыя перадае ўсе асаблівасці вуснага маўлення, а **фанематычная транскрыпцыя** выкарыстоўваецца для перадачы фанемнага складу слова.

У сучасным мовазнаўстве адрозніваюць **практычную транскрыпцыю**, якая дазваляе запісаць іншамоўныя словы сродкамі нацыянальнага алфавіта з улікам іх вымаўлення. Практычная транскрыпцыя заснавана на базе алфавіта пэўнай мовы без ужывання дадатковых знакаў. Напрыклад, англійскае прозвішча *Highsmith* у практычнай транскрыпцыі будзе перадавацца як *Хайсмiт*. Гэтая транскрыпцыя ўлічвае асаблівасці вымаўлення спалучэнняў графем у кожным канкрэтным выпадку. Практычная

транскрыпцыя выкарыстоўваецца тады, калі пераклад іншамоўных слоў немагчымы або непажаданы: пры перадачы ўласных імён, тэрмінаў.

Ад практычнай транскрыпцыі трэба адрозніваць **транслітарацыю** (ад лац. *trans* – праз, *littera* – літара) – гэта палітарная перадача слоў, запісаных пры дапамозе адной графічнай сістэмы, сродкамі іншай графічнай сістэмы. Напрыклад, *плошча Незалежнасці* можа транслітаравацца як *ploscha Nezalezhnasci*, *ploshcha Nezalezhnasci*, *plošča Nezaležnasci*. Транслітарацыя выкарыстоўваецца як прыём пераводу малавядомай графічнай сістэмы ў больш зразумелую.

Фанетычная транскрыпцыя дазваляе перадаць тэксты пры дапамозе спецыяльнай сістэмы запісі. Фанетычная транскрыпцыя грунтуецца на асноўных **прынцыпах**: 1) кожная літара павінна абазначаць гук (не павінна быць літар, якія не абазначаюць гукаў); 2) кожная літара павінна абазначаць адзін гук (а не спалучэнне гукаў); 3) адназначная адпаведнасць знака і гука, які транскрыбіруецца.

Фанетычная транскрыпцыя перадае на пісьме вуснае маўленне з усімі яго гукавымі асаблівасцямі. Беларуская транскрыпцыя грунтуецца на базе літар беларускага алфавіта з выкарыстаннем надрадковых або падрадковых знакаў. Для дакладнага транскрыбіравання ўсіх фанетычных асаблівасцей выкарыстоўваюць наступную сістэму дзяякрытычных знакаў:

[] – фанетычная транскрыпцыя заключаецца ў квадратныя дужкі;

[з'] – мяккасць зычнага;

[з:] – падаўжэнне зычнага;

[з°] – агубленасць зычнага;

[j] – гук, які не сустракаецца пры напісанні слова (*кра[j]іна*);

[й] – гук, які перадаецца на пісьме (*ма[й]*);

[з'·а] – пры ўплыве мяккага зычнага на наступны гук галосны набывае і-падобную, або больш пярэдняю, артыкуляцыю ў фазе экскурсіі;

[а·з'] – пры ўплыве мяккага зычнага на папярэдні галосны апошні набывае і-падобную артыкуляцыю ў фазе рэкурсіі;

[з'·а·з'] – калі галосны знаходзіцца паміж мяккімі зычнымі, то ён набывае і-падобную артыкуляцыю на працягу ўсяго свайго ўтварэння;

[á] – асноўны націск над галосным націскага склада;

[à] – пабочны націск;

[у^д^ом'э] – адно фанетычнае слова;

[э^a] – вымаўленне галоснага (сярэдняга паміж [э] і [а]) пасля мяккіх зычных не ў першым складзе перад націскам.

Для абазначэння ў беларускай транскрыпцыі літар *дз* і *дж* выкарыстоўваюць адпаведныя знакі [д^з] і [д^ж], каб паказаць на злітнае вымаўленне гэтых гукаў. Гэтыя ж літары могуць быць перададзены і пры дапамозе лацінскіх сімвалаў [z] і [ž] адпаведна. Літара *г* можа абазначаць фрыкатыўны гук [h] або выбухны гук [g].

Інтанацыйная транскрыпцыя выкарыстоўваецца для перадачы асноўных характарыстык, што фарміруюць інтанацыю сінтагмы. Сінтагматычны падзел абазначаецца адной нахіленай рысай (/), паўза ў абсалютным канцы фразы – двума (//), тактавы націск абазначаецца знакам ("), фразавы – (" ").

У фанетычнай транскрыпцыі не выкарыстоўваецца вялікая літара, знакі прыпынку і знак пераносу.

Ад фанетычнай транскрыпцыі трэба адрозніваць *транслітарацыю* (ад лац. *trans* – праз і *littera* – літара) – палітарную перадачу тэкстаў і асобных слоў, запісаных пры дапамозе адной графічнай сістэмы, сродкамі іншай графічнай сістэмы. Напрыклад, транслітарацыя прозвішча Маншын – Manšin.

Прывядзём прыклад фанетычнай транскрыпцыі.

Я хацеў вылезці, калі яны пайшлі, калі прагрукалі міма печы іх чобаты. Але ўжо там, у надпеччы, мне ўдарыў у нос смурод керасіну і дыму. А калі я высунуў з надпечча галаву, то ўбачыў: ад стала коціца клубок агню. (І.Шамякін)

[j·à ха·ц'эў вь·л'э^a·с'ц'і / ка·л'і j·аньі па·йшл'і / прагр'ўка·л'і м'іма п'эчы jіх ч'обаты // а·л'э ўж'ò там / у^патп'эч:ы / мн'э ўдарыў у^н'ос / см'ур'от к'эра·с'ін'у j^дым'у // а^ка·л'і j·à вьіс'ун'уў с^патп'эч:а халав'у / т'ò ўбачыў / àт^сталá к'ò·ц'іц:а кл'уб'ок аһн'°·у //]

Не трэба забываць, што для галосных [э], [і] моцная пазіцыя будзе пасля мяккіх зычных перад цвёрдымі. Гэта іх моцная пазіцыя, у якой яны вымаўляюцца як у ізаляваным становішчы.

§36. Фаналагічны аспект фанетыкі

Фаналогія (ад грэч. *phōnē* – гук і *lógos* – слова, вучэнне) – раздзел мовазнаўства, які даследуе гукавы бок мовы ў яе функцыянальнай значнасці. Менавіта гэтым фаналогія адрозніваецца ад фанетыкі, якая вывучае гукавы бок мовы з п.г.л. артыкуляцыйных, акустычных і перцэптыўных характарыстык. Фанетыка і фаналогія разглядаюць розныя бакі аднаго і таго ж аб’екта, але ў той жа час з’яўляюцца адным цэлым, паколькі асобныя гукі і гукавыя адзінкі больш высокага ўзроўню вылучаюцца ў маўленчай плыні толькі праз сэнсавыя адзінкі, гукавой абрысай якіх яны з’яўляюцца.

Кожная гукавая адзінка выконвае пэўную ролю пры ўтварэнні і адрозніванні слоў. У гэтым і заключаецца значэнне гукавога боку мовы для яго сістэмы ў цэлым. Акрэслены аспект фанетыкі называецца **фаналагічным**, у якім гукавыя адзінкі разглядаюцца як функцыянальна значымыя.

Цэнтральнае месца ў фаналогіі займае вучэнне пра фанему. **Фанема** (ад грэч. *phōnēma* – гук, голас) – гэта моўная адзінка, прадстаўленая ўсім радам гукаў, якія пазіцыйна чаргуюцца. Паміж гукамі і фанемай назіраецца цесная сувязь: фанема як функцыянальная адзінка рэальна ўвасабляецца ў гуках маўлення, якія і з’яўляюцца яе матэрыяльным выражэннем. Фанема выконвае наступныя функцыі:

1. *перцэптыўную*, або *функцыю атаясамлення*. Так, прыназоўнік з прадстаўлены рознымі гукамі: [з'] *бетону*, [с'] *песняй*, [з] *маці*, [с] *кожным*, [ш] *чалавекам*, [ж] *жалеза*. Але гаворачы звычайна гэтай розніцы не заўважае, паколькі на месцы прыназоўніка з прадстаўлена адна фанема;

2. *сігніфікатыўную*, або *функцыю адрознівання*. Слова [h°]ук і [p°]ук адрозніваюцца фанемамі <h> і <p> (фанемы бяруцца ў ламаныя дужкі).

Фаналогія вылучае з мноства гукаў толькі функцыянальна значымыя гукі (фанемы) і апісвае асаблівасці іх ужывання ў розных фанетычных становішчах.

Кожны чалавек можа пераходзіць ад канкрэтных гукаў да іх абстракцыі, або фанем, якія знаходзяцца ў свядомасці. У сувязі з гэтым адрозніваюць *гук маўлення* – канкрэтны гук, вымаўлены ў канкрэтным выпадку, і *гук мовы* – мноства гукаў, блізкіх адзін да

аднаго ў артыкуляцыйна-акустычных адносінах. Гук мовы – гэта эталон, абстракцыя.

§37. Сутнасць тэрміна “фанема” ў розных фаналагічных школах

Тэрмін “фанема” на працягу свайго існавання прайшоў некалькі этапаў. На пачатковым этапе фанема разглядалася як чаргаванне гукаў, якія разумеліся даволі шырока. Увага звярталася як на *пазіцыйныя*, так і на *гістарычныя чаргаванні*. Напрыклад, *вя[з]аць – вя[ж]у, ма[л]ы – ма[л'э]нькі*. Гукі аб'ядноўваліся ў агульную абстрактную адзінку з гістарычным характарам. Аднак сучасныя носбіты мовы адрозніваюць гукавы склад слоў і марфем (вяз-, вяж-, мал-, ма[л'] і г.д.), нягледзячы на тое, што з гістарычнага пункту гледжання гэтыя формы можна было лічыць тоеснымі ў гукавым складзе. На сённяшнім этапе мы можам пры дапамозе гукаў [з] і [ж], [л] і [л'] адрозніваць словы: *каза – кажа, тол – толь*.

На наступным этапе ў фанему аб'ядноўваліся ўсе *пазіцыйныя чаргаванні*, якія адбываліся рэгулярна ў пэўных фанетычных пазіцыях у межах марфемы. Напрыклад, у словах *жалу[д]ы – жолу[т]* звонкі на канцы слова аглушаецца, перад [а] вымаўляецца гук [ж], а перад [о] – гук [ж^о] (агублены). Значыць, у фанему <д> аб'ядноўваюцца гукі [д] і [т], а ў фанему <ж> – гукі [ж] і [ж^о]. Але гукі [ж] і [ж^о] не могуць самастойна адрозніваць словы ў беларускай мове, і на слых яны амаль не адрозніваюцца. Гукі [д] і [т], наадварот, могуць адрозніваць словы: *дам – там*. Істотным момантам для вызначэння фанемы з'яўляецца тое, што чаргаванні адбываюцца ў межах адной марфемы. Гэта ўзмацняе залежнасць фанемы ад марфемы. Таму такі падыход у разуменні фанемы названы *марфалагічным*.

На сучасным этапе вучэння пра фанему ўлічваюцца тыя чаргаванні гукаў, якія з'яўляюцца *сэнсаадрознівальнымі*. Так, словы *сад і суд* адрозніваюцца гукамі [с] і [с^о], [а] і [у], аднак гукі [с] і [с^о] не з'яўляюцца сэнсаадрознівальнымі ў беларускай мове (мы не зможам знайсці пару слоў, якія б адрозніваліся толькі гэтымі гукамі: [с] і [с^о]).

Вучэнне пра фанему распрацоўваюць розныя фаналагічныя школы. Фаналогія ўзнікла ў Расіі ў 70-х гадах 19 ст. І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ ўпершыню ўвёў ва ўжытак тэрмін “фанема”,

супрацьпаставіўшы яго “гуку”. На аснове гэтай ідэі ўзніклі фаналагічныя школы.

Заснавальнікам *Ленінградскай фаналагічнай школы (ЛФШ)* з’яўляецца Л.У. Шчэрба, які працягваў развіваць ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ апошняга перыяду. Яго паслядоўнікамі сталі А.М. Гвоздзеў, Л.Р. Зіндэр, М.І. Матусевіч, Л.В. Бандарка, Л.Л. Буланін, Л.А. Вербіцкая і інш. ЛФШ арыентавана на тлумачэнне асаблівасцей вуснага маўлення.

Маскоўская фаналагічная школа (МФШ) узнікла ў канцы 20-х гадоў 20 ст. Яе заснавалі Р.І. Аванесаў, П.С. Кузняцоў, А.А. Рэфармацкі, У.М. Сідараў, А.М. Сухоцін. Іх вучні – М.В. Паноў, Л.М. Булатава, К.В. Гаршкова і інш. Прадстаўнікі МФШ развіваюць марфалагічныя погляды Бадуэна дэ Куртэнэ на фанему. МФШ арыентавана на тлумачэнне асаблівасцей пісьмовай формы маўлення.

ЛФШ і МФШ разглядаюць фанему ў сігніфікатыўна моцнай пазіцыі і з аднаго боку – функцыянальнага. Г.зн., што гукі сігніфікатыўна моцных пазіцый аб’ядноўваюцца ў адну фанему не на аснове іх фанетычнага падабенства, акустычнай або артыкуляцыйнай падобнасці, а на здольнасці гэтых гукаў адрозніваць словы і марфемы. Так, у словазлучэннях *ба[з]`густы, ба[с]`прыемны* слова *бас* мае адзін і той жа фанемны склад. Фанема <с> рэалізуецца ў першым выпадку ў гуку [з], а ў другім – у [с]. Гукі [з] і [с] аб’ядноўваюцца ў адну фанему, паколькі яны выконваюць адну і тую ж сэнсаадрознівальную функцыю. Склад фанем вызначаецца прадстаўнікамі МФШ і ЛФШ па моцнай пазіцыі.

Гэты ж функцыянальны крытэрыі прадстаўнікі МФШ распаўсюджваюць і на сігніфікатыўна слабыя пазіцыі. У словазлучэннях *во[з]`дроў і во[с]`стаіць* гукі [з] і [с] аб’ядноўваюцца ў адну фанему <з>, паколькі яны выконваюць адну і тую ж функцыю і не адрозніваюць дадзеныя словаўжыванні: гэта адно і тое ж слова, а выбар [з] або [с] пазіцыйна абумоўлены.

У МФШ гукі маўлення аб’ядноўваюцца на аснове артыкуляцыйна-акустычнага падабенства, а гукі мовы аб’ядноўваюцца ў фанемы на функцыянальнай аснове.

Прадстаўнікі ЛФШ гукі маўлення аб’ядноўваюць у гукі мовы на адзінай функцыянальнай аснове. Так, у дзеясловах *[с]кінуць і [з]гінуць* гукі [с] і [з] залежаць ад фанетычнага акружэння (перад

глухім зычным выкарыстоўваецца [с], а перад звонкім – [з]), г.зн. з’яўляюцца несамастойнымі. Але ў іншых умовах гукі [с] і [з] могуць адрозніваць словы: *сала – зала*. Таму прадстаўнікі ЛФШ лічаць, што ў дзеяслове *скінуць* гук [с] рэалізуе фанему <с>, а ў слове *згінуць* гук [з] рэалізуе фанему <з>.

У слове *вада* па тэорыі МФШ ненаціскны гук [а] з’яўляецца прадстаўніком фанемы <о>, паколькі ў моцнай пазіцыі ў гэтым карані выступае [о]: *воды*. Прадстаўнікі МФШ разглядаюць рэалізацыю гукаў фанемы толькі ў пэўнай марфеме. Па тэорыі ж ЛФШ ненаціскны [а] – прадстаўнік фанемы <а>, паколькі ён больш падобны па артыкуляцыйных і акустычных характарыстыках да націскага [а], чым да [о] і можа самастойна адрозніваць словы: *там – тым, дам – дым*. Прадстаўнікі ЛФШ лічаць, што фанемны аналіз магчымы без марфемнага і сэнсавага аналізу слова. Так, калі мы пачулі слова першы раз, мы зможам узнавіць яго. Фанема самастойная, паколькі сувязь паміж фанемай і марфемай патэнцыяльная.

Пражская фаналагічная школа (ПФШ) узнікла ў канцы 20-х гадоў 20 ст. і звязана з дзейнасцю рускіх даследчыкаў М.С. Трубяцкога і Р.В. Якабсона. Для ПФШ характэрна дэталёвая распрацоўка тэорыі супрацьпастаўлення фанем і іх дыферэнцыяльных прымет, тады як МФШ асноўную ўвагу надае тэорыі пазіцый, у якіх выступае фанема. Прадстаўнікі ПФШ уяўляюць фанему як пучок, суму дыферэнцыяльных (або адрознівальных) прымет.

Усе названыя фаналагічныя школы апісваюць фанемы з розных бакоў і тым самым дапаўняюць адзін аднаго. У гэтым дапаможніку мы будзем прытрымлівацца поглядаў МФШ, што паўплывае і на фаналагічную транскрыпцыю.

§38. Фаналагічныя пазіцыі.

Алафоны, варыянты і варыяцый фанемы

Фаналагічныя пазіцыі – гэта ўмовы выкарыстання, рэалізацыі фанемы ў маўленні: у розных пазіцыях адна і тая ж фанема выступае ў розных гукавых абліччах.

Адрозніваюць моцныя і слабыя фаналагічныя пазіцыі. *Моцныя фаналагічныя пазіцыі* (або пазіцыі максімальнай дыферэнцыяцыі) – такія фаналагічныя пазіцыі, у якіх супрацьпастаўляецца

наибольшая колькасць фанем. Так, усе фаналагічныя пазіцыі націскных галосных з'яўляюцца моцнымі, паколькі ў кожнай з іх проціпастаўляюцца ўсе пяць галосных фанем: *m[a]k*, *m[o]k*, *m[y]k*, *ц[i]к*, *ц[э]нь*.

У слабых пазіцыях магчымасці выканання фанемамі сваіх функцый абмежаваны. Паколькі ў фанемы дзве асноўныя функцыі (*перцэптыўная* – здольнасць атаясамліваць і *сігніфікатывыя* – здольнасць адрозніваць словы і марфемы), то ў сувязі з гэтым размяжоўваюць пазіцыі перцэптыўна моцныя і слабыя і сігніфікатывыя моцныя і слабыя.

У **перцэптыўна моцнай пазіцыі** фанема выступае ў сваім асноўным гукавым абліччы: на гук не ўплываюць суседнія гукі, ён вымаўляецца як у нейтральным становішчы. Для галосных гукаў *[a]*, *[o]*, *[y]* такой пазіцыяй з'яўляецца іх становішча ў пачатку слова перад цвёрдымі зычнымі або ў сярэдзіне слова пасля і перад цвёрдымі зычнымі: *в[o]чы*, *д[a]мы*, *з[y]бы*. Для галосных гукаў *[i]*, *[э]* перцэптыўна моцнай пазіцыяй з'яўляецца іх становішча пасля мяккіх перад цвёрдымі зычнымі: *з[i]ма*, *к[i]но*, *[л'э]с*, *[л'э]та*.

Для зычных перцэптыўна моцная пазіцыя – перад гукам *[a]*: *[в'а]с[н]а*, *го[л]ас*, *[с'а]ст[р]а*.

У **перцэптыўна слабых пазіцыях** фанема прадстаўлена гукамі, якія звязаны з дадзенай пазіцыяй або з'яўляюцца вынікам уздзеяння суседніх гукаў. Для галосных – гэта ўплыў мяккіх зычных: *[л'ос]*, *[м'аша-ц']*. Для глухіх зычных, напрыклад, перцэптыўна слабай пазіцыяй будзе становішча перад звонкімі: *звы[ж]меры*, *апро[з]дажджу*, *ка[з']ба*. У гэтай пазіцыі адбываецца абавязковая замена глухога зычнага звонкім, які абумоўлены гэтай пазіцыяй і выкарыстоўваецца толькі ў ёй. Уплыў лабіялізаваных галосных *[o]*, *[y]* на папярэдні зычны, у выніку чаго апошні становіцца агубленым, таксама з'яўляецца прыкладам перцэптыўна слабай пазіцыі: *[л'уз'i]*, *[в'оўк]*, *[п'ол'э]*.

У **сігніфікатывыя моцнай пазіцыі** фанема адрозніваецца ад іншых. Гэта пазіцыя максімальнай дыферэнцыяцыі. Для галосных сігніфікатывыя моцная пазіцыя – іх націскное становішча: *б[o]к*, *б[a]к*, *д[o]м*, *д[a]м*, *[л'э]с*, *[л'у]к*. Для зычных – становішча перад галоснымі і санорнымі зычнымі: *[р]ад*, *[пл]от*, *[кн']і[h]а*.

Сігніфікатывыя слабая пазіцыя – гэта пазіцыя меншага адрознівання фаналагічных адзінак. Такой пазіцыяй для галосных

з'яўляецца іх ненаціскае становішча: *гóр[a]д*, *[з'a]мля*, а для зычных – у канцы слова і перад шумнымі: *са[t]*, *лы[ш]ка*.

Супадзенне перцэптыўна і сігніфікатыўна моцных пазіцый называецца **абсалютна моцнай пазіцыяй**. У гэтай пазіцыі фанема рэалізуецца сваім асноўным прадстаўніком. Па гэтым гуку фанема і называецца: фанема <a> па гуку [a], фанема <з'> па гуку [з'] і г.д.

У пэўнай пазіцыі дзве фанемы могуць супадаць у адным гуку. Такая з'ява называецца **нейтралізацыяй фанем**: параўнайце словы *нас* і *паз*. У гэтым выпадку фанемы <с> і <з> не адрозніваюць словы, паколькі яны супалі ў адным гуку [с]: *[нас]*.

Фанема рэалізуецца ў гуках мовы, якія называюцца **алафонамі**. Так, фанема <з> можа рэалізоўвацца ў гуках (або алафонах) [с], [з'], [з], [ж], [ш]: *[с]^салам*, *[з']^мясам*, *[з]^маці*, *[ж]^жонкай*, *[ш]^шампунем*. Сярод алафонаў вылучаецца **асноўны алафон**, які найменш абумоўлены пазіцыяй, г.зн. знаходзіцца ў пазіцыі найменшай залежнасці ад фанетычных умоў. У прыведзеным прыкладзе гэта гук [з].

Алафон, якасць якога змяняецца настолькі, што ён супадае ў гучанні з алафонам іншай фанемы, называецца **варыянтам фанемы**: *маро[с]* (гук [с] – варыянт фанемы <з> у слове *маразы*), *в[а]ласы* (гук [а] – варыянт фанемы <о> у слове *волас*). У сігніфікатыўна слабых пазіцыях фанема прадстаўлена сваімі варыянтамі.

Алафон, якасць якога змяняецца нязначна і не супадае ў гучанні з алафонам іншай фанемы, называецца **варыяцыяй**: *[м'·а]та* (гук [·а] – варыяцыя фанемы <a>), *м[а·]ліна* (гук [а·] – варыяцыя фанемы <a>). У сігніфікатыўна моцных, але перцэптыўна слабых пазіцыях фанема прадстаўлена сваімі варыяцыямі.

Фанема, якую нельга адзначна прывесці ў канкрэтных марфемах да моцнай пазіцыі, называецца **гіперфанемай**. Так, у слове *савет* першы галосны [а] не бывае пад націскам у аднакаранёвых словах. Але добра вядома пазіцыйнае чаргаванне гукаў [а] і [о] у беларускай мове: *мо́ва* – *маўле́нчы*, *по́ле* – *па́лі* і г.д. Гэта значыць, што гукі [а] і [о] з'яўляюцца прадстаўнікамі гіперфанемы <a/o>.

Моўная адзінка, прадстаўленая радам гукаў, якія пазіцыйна чаргуюцца і з'яўляюцца агульнай часткай нейтралізаваных фанем, называецца **архіфанемай** (тэрмін прапанаваны Пражскай

фаналагічнай школай), або **слабай фанемай** (тэрмін прапанаваны Р.І. Аванесавым). Так, фанемы <т>, <д> на канцы слова і перад глухім зычным супадаюць у гуку [т]: *ко[т]* (*кот і код*). Архіфанема мае меншы набор дыферэнцыяльных прымет, чым у адпаведных ёй парных фанем: у архіфанемы адсутнічае прымета, па якой проціпастаўляюцца фанемы, што нейтралізуюцца. У прыведзеным прыкладзе фанема <т> глухая, а <д> звонкая, але архіфанема <т-д> не мае гэтай прыметы: у пазіцыі нейтралізацыі адсутнічае проціпастаўленне <т> – <д> па глухасці / звонкасці.

§39. Дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем

Дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем вызначаюцца наяўнасцю або адсутнасцю супрацьпастаўлення фанемы іншым фанемам па пэўнай прымеце. Фанемы – гэта мінімальныя адзінкі мовы, іх нельга раздзяліць на больш дробныя элементы. Але ў той жа час фанема – складаная з’ява, якая мае рад прымет, што не могуць існаваць самастойна, па-за фанемамі.

Адна фанема адрозніваецца ад іншых паводле пастаянных прымет, якія не залежаць ад пазіцыі ў слове. Так, у словах *сяст[р]а* – *сяст[р°]у* фанема <р> праяўляецца ў двух алафонах: [р] і [р°]. Пастаянныя прыметы гэтых алафонаў – месца ўтварэння, спосаб утварэння, санорнасць. Гэтымі прыметамі фанема <р> адрозніваецца ад іншых фанем <д>, <с>, <ц> і г.д.

Агубленасць або неагубленасць з’яўляецца пераменнай прыметай, якая абумоўлена яго пазіцыяй у слове. Паводле гэтай прыметы адрозніваюцца алафоны [р] і [р°].

Фанемы адрозніваюцца паміж сабой у сігніфікатыўна моцных пазіцыях. Галосныя фанемы пад націскам рэалізуюцца ў наступных гуках:

<і> – [і], [і·], [ы], [ы·] (*з[і]ма*, *п[і·]ць*, *п[ы]л*, *п[ы·]льны*);
 <э> – [э], [э·], [·э·], [·э] (*др[э]ва*, *кр[э·с']ліць*, *[л'·э']дзь*, *[п'·э]ч*);
 <у> – [у], [у·], [·у·], [·у] (*р[у]ка*, *п[у·л']с*, *[л'·у·з']і*, *[л'·у]к*);
 <о> – [о], [о·], [·о·], [·о] (*н[о]с*, *ст[о·л']*, *[с'·о·л']ета*, , *[л'·о]с*);
 <а> – [а], [а·], [·а·], [·а] (*д[а]чка*, *м[а·л']енькі*, *[з'·а·л']ёны*, *[с'·а]ду*).

Калі параўнаць гукі, якія чаргуюцца, то можна заўважыць, што кожны рад проціпастаўляецца іншым радам па пэўнай

прымеце (прыметах): ступені пад'ёму языка, наяўнасці / адсутнасці лабіялізацыі. Прымета рада ў галосных фанем з'яўляецца пераменнай, паколькі абумоўлена ўплывам суседніх цвёрдых або мяккіх зычных. Ахарактарызуем фанему <i>: верхні пад'ём, нелабіялізаваная. А значыць, усе гукі, што рэалізуюць гэтую фанему ў сігніфікатыўна моцнай пазіцыі, верхняга пад'ёму, нелабіялізаваная. Фанема <u> верхняга пад'ёму, лабіялізаваная; <э> – верхняга пад'ёму, нелабіялізаваная; <o> – сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваная; <a> – ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваная.

Кожную з гэтых фанем можна вызначыць (г.зн. абмежаваць ад іншых фанем) наборам з названых дзвюх прымет. Прыметы, неабходныя і дастатковыя для вызначэння фанемы ў сігніфікатыўна моцнай пазіцыі, называюцца **дыферэнцыяльнымі прыметамі фанемы**. Імі могуць быць любыя артыкуляцыйныя або акустычныя прыметы.

Наборы дыферэнцыяльных прымет супадаюць не ва ўсіх фанемах. Фанема <a> рэалізуецца ў гуках, асноўнымі прыметамі якіх з'яўляюцца ніжні пад'ём і нелабіялізаванасць. Аднак фанема <a> проціпастаўляецца ўсім астатнім галосным фанемам па адной прымеце – ніжняму пад'ёму (няма іншай фанемы, якая б мела ніжні пад'ём). Таму прымета ніжняга пад'ёму – дыферэнцыяльная для фанемы <a>. А прымета нелабіялізаванасці – недыферэнцыяльная для гэтай фанемы, або інтэгральная.

Інтэгральныя прыметы – гэта такія прыметы гукаў, якія не ўдзельнічаюць у проціпастаўленні адной фанемы іншым фанемам. Напрыклад, рад галоснага з'яўляецца інтэгральнай прыметай, паколькі абумоўлены пазіцыяй суседніх зычных. Глухасць фанемы <ф> таксама інтэгральная прымета, паколькі ў беларускай мове няма фанемы, якая б у сігніфікатыўна моцнай пазіцыі проціпастаўлялася б фанеме <ф> толькі звонкасцю.

Каб вызначыць фанему, неабходна ведаць набор яе дыферэнцыяльных прымет. А каб ахарактарызаваць гукі, што рэалізуюць фанему, неабходна назваць усе іх прыметы, у тым ліку і інтэгральныя. У сігніфікатыўна слабых пазіцыях выступаюць слабыя фанемы (архіфанемы), набор іх дыферэнцыяльных прымет не мае той прыметы, па якой нейтралізаваная фанема проціпастаўлены.

§40. Састаў галосных і зычных фанем у беларускай мове

Састаў галосных фанем вызначаецца тым, колькі галосных гукаў выступае ў сінфікатываючых моцнай пазіцыі. У беларускай мове можна вылучыць пяць фанем: <a>, <o>, <y>, <э>, <i>, паколькі яны сустракаюцца ў моцнай пазіцыі і ў шматлікіх словах: *г[о]рад, з[м'э]на, д[у]б, м[а]ра, змян[і]ць*.

У беларускай мове ёсць адзінкавыя выпадкі, калі гук у моцнай пазіцыі сустракаецца толькі ў адным слове беларускай мовы або ў малаўжывальных словах. Сярод лінгвістаў няма адзінага погляду на гэтае пытанне. Так, для прадстаўнікоў Маскоўскай фаналагічнай школы гук [ы] – варыяцыя фанемы <i>, а для прадстаўнікоў Ленінградскай фаналагічнай школы гук [ы] – алафон фанемы <y>.

Гук [ы] ў абсалютна моцнай пазіцыі бывае толькі ў назве літары **ы**, а таксама ў некаторых тэрмінах: *ыкаць, ыканне*; географічных назвах: *Ыйсон, Ыныкчанскі*. Але географічныя назвы з'яўляюцца запазычанымі словамі, а таму па іх нельга ахарактарызаваць беларускую фанетычную сістэму.

Па гэтай прычыне ў беларускай мове вылучаюцца некалькі падсістэм: агульнаўжывальных слоў, рэдкіх слоў, выклічнікаў, запазычаных слоў, тэрмінаў. Кожная з гэтых падсістэм ахарактарызуецца сваімі фанетычнымі асаблівасцямі. Так, у падсістэме агульнаўжывальных слоў гук [о] можа быць толькі пад націскам: *голас, водар, мора*. У іншых падсістэмах гук [о] можа быць і не пад націскам: *трыо, Токіо, о-хо-хó!*

Назвы літар (у тым ліку і літары **ы**) – гэта тэрміны, якія з'яўляюцца асобнай фанетычнай падсістэмай. Такім чынам, фанема <y> ёсць у беларускай мове, але толькі ў фанетычнай падсістэме малаўжывальных слоў. А ў фанетычнай падсістэме агульнаўжывальных слоў вылучаюцца пяць галосных фанем: <a>, <o>, <y>, <э>, <i>.

Састаў зычных фанем вызначаецца тым, колькі зычных гукаў выступае ў сінфікатываючых моцных пазіцыях. У беларускай мове вылучаюцца 33 зычныя фанемы ў агульнаўжывальных словах: <б>, <б'>, <п>, <п'>, <в>, <в'>, <ф>, <ф'>, <м>, <м'>, <н>, <н'>, <л>, <л'>, <т>, <ц>, <ц'>, <д>, <з'>, <с>, <с'>, <з>, <з'>, <ж>, <ш>, <ж'>, <ч>, <р>, <ј>, <к>, <х>, <х'>, <ў> (*[б]абуля, [б']іць, [н]алка, [н']іць, [в]ажны, [в']ярста, [ф]альш, [ф']іранка, [м]ара, [м']ера, [н]удны*,

[н']іць, [л]атка, [л']ейка, [т]орт, [ц]ана, [ц']ень, [д]ым, [з']ень, [с]оль, [с']яло, [з]уб, [з']яць, [ж]ар, [ш]ар, [ž]ала, [ч]орны, [р]экі, [ја]блык, [к]ара, [h]орад, [x]ата, ко[ў]кі).

Асобна трэба сказаць пра фанему <ў>. Яна вылучаецца на той падставе, што дазваляе адрозніваць словы, хаця і сустракаецца ў нязначнай колькасці слоў у пазіцыі пасля галоснага перад зычным: *то[л]к – то[ў]к, ко[л]кі – ко[ў]кі*.

У беларускай мове ёсць некаторыя зычныя фанемы, статус якіх вызначаецца па-рознаму. Гэта <g> (выбухны), <z> (цвёрды), <h'>, <к'>, <x'>. Усе названыя фанемы сустракаюцца ў запазычаных словах: [g]анак, [g]онта, [z]ынкаць, пэн[z]аль, [h']ерань, [h']ерой, [к']ефір, [к']ентаўр, [x']ерсон, [x']імік.

Разгледжаныя пяць гукаў сустракаюцца пераважна ў запазычаных словах, а таму адносяцца да падсістэмы запазычаных і рэдкіх слоў.

Беларуская мова з фаналагічнага боку адносіцца да кансанантнага тыпу. Вялікая роля ў гэтай сістэме надаецца зычным. Такое становішча абумоўлена некалькімі прычынамі. Састаў зычных фанем, іх колькасць у некалькі разоў перавышае колькасць галосных фанем (параўнайце, 33 зычныя фанемы і 5 галосных). А таму пры ўтварэнні слоў у зычных больш магчымасцей, чым у галосных. Інфармацыйнасць зычных перавышае інфармацыйнасць галосных. Колькасць зычных фанем дазваляе ствараць шматлікія словы, якія б адрозніваліся адной, дзвюма і г.д. фанемамі.

У маўленчай плыні зычныя (асабліва мяккія) уплываюць на галосныя, што праяўляецца ў варыяцыях галосных фанем: [·а], [а·], [·а·] і інш. Адваротны ўплыў галосных на зычныя даволі нязначны. Ён праяўляецца, калі побач знаходзяцца зычны і лабіялізаваны галосны [о] або [у].

Кансанантызм беларускай мовы характарызуецца дакладнай арганізацыяй фанем у суадносных рады. Апошнія ўтвараюць пары фаналагічна значымых адзінак, якія адрозніваюцца толькі адной дыферэнцыяльнай прыметай у адных і тых жа ўмовах. Большасць зычных фанем утвараюць суадносныя рады па глухасці-звонкасці, цвёрдасці-мяккасці. Гэтыя рады зычных фанем складаюць ядро фаналагічнай сістэмы беларускай мовы і вызначаюць усе яе асаблівасці. Рад цвёрдых-мяккіх зычных аказвае найбольшы ўплыў на суседнія галосныя, а таму мае галоўную ролю ў ядры.

Састаў фанем трэба адрозніваць ад *сістэмы фанем*, пад якой разумеецца ўся сукупнасць фанем і іх гукавых рэалізацый.

§41. Сістэма зычных фанем у беларускай мове

Пастаяннымі прыметамі для зычных з'яўляюцца наступныя характарыстыкі: месца ўтварэння, спосаб утварэння, удзел голасу і шуму, а таксама наяўнасць або адсутнасць палаталізацыі. У прыведзенай табліцы прадстаўлены ўсе зычныя фанемы сучаснай беларускай мовы.

Удзел голасу і шуму	Спосаб утварэння	Месца ўтварэння	Цвёрдыя	Мяккія
санорныя	фрыкатыўныя	губна-губныя	[ў]	
		губна-зубныя	[в]	[в']
		сярэдне-паднябенныя		[j]
	змычна-праходныя	насавыя	[м] [н]	[м'] [н']
		плаўныя	[л]	[л']
		дрыжачы	[р]	
шумныя звонкія	выбухныя	зубна-губныя	[б]	[б']
		зубныя	[д]	
		заднепаднябенныя	[g]	
	фрыкатыўныя	зубныя	[з]	
		пярэднепаднябенныя	[ж]	[з']

	афрыкаты	заднепаднябенныя	[h]	[h']
		пярэднепаднябенныя	[ž]	[z']
		зубныя	[z]	
Шумныя глухія	выбухныя	губна-губныя	[п]	[п']
		зубныя	[т]	
		заднепаднябенныя	[к]	[к']
	фрыкатыўныя	губна-зубныя	[ф]	[ф']
		зубныя	[с]	
		пярэднепаднябенныя	[ш]	[с']
		заднепаднябенныя	[х]	[х']
	афрыкаты	зубныя	[ц]	
		пярэднепаднябенныя	[ч]	[ц']

Кожная фанема адрозніваецца ад іншых паводле сукупнасці чатырох пастаянных прымет. Розны набор адзначаных прымет характарызуе розныя беларускія зычныя фанемы.

Зычныя фанемы ў моцных пазіцыях (перад галоснымі і санорнымі) выступаюць у адным алафоне. Таму зычная фанема ў моцных пазіцыях супадае з тым алафонам, у якім яна рэалізуецца ў маўленні.

§42. Карэляцыйны фанем па звонкасці-глухасці

Суадносны рад, або **карэляцыю** (ад лац. *correlatio* – суадносіны) фанем па звонкасці-глухасці ўтвараюць наступныя 9

пар: <б-п>, <б'-п'>, <д-т>, <з'-ц'>, <з-с>, <з'-с'>, <ж-ш>, <ж'-ч'>, <h-х>.

Моцными пазицыямі для парных зычных па звонкасці-глухасці з'яўляецца становішча:

1. перад галоснымі;
2. перад санорнымі.

Перад галоснымі [а], [о], [у] усе зычныя па звонкасці-глухасці выступаюць у сваім асноўным выглядзе: [ж]ар – [ш]ар, [з'а]ць – [с'а]дзь, [б]от – [п]от, ха[ж]у – ха[ч]у, [h]од – [х]од і інш.

Перад фанемай <і> зычныя выступаюць у сваім асноўным алафоне, акрамя [h] і [x] (яны рэалізуюцца ў мяккіх алафонах: [h'] і [x']): [б']іць – [п']іць, [д]ым – [т]ым, [ж]ыла – [ш]ыла, [б]ыль – [п]ыл, [з']ік – [ц']ік, [з']іма – [с']іла, [h']інуць – ма[x']іна і інш.

Перад <э> выступаюць 10 фанем у асноўным выглядзе: [б'], [п'], [з'], [ц'], [з'], [с'], [ж], [ш], [ж'], [ч]: вя[з'э] – ня[с'э], [ж]эрдка – [ш]эры, [б'э]раг – [п'э]рад, [з'э]нь – [ц'э]нь і інш. Цвёрдыя фанемы <б>, <п>, <д>, <т>, <з>, <с> рэалізуюцца ў мяккіх разнавіднасцях: [б'], [п'], [з'], [ц'], [з'], [с']: ры[б]а – ры[б'э], рэ[п]а – рэ[п'э], ка[з]а – ка[з'э], ксёндз – ксян[з'э], пло[т] – на пло[ц'э], ра[с]а – ра[с'э] і інш.

Перад санорнымі фанемамі <р>, <н>, <л>, <в> у асноўным выглядзе выступаюць фанемы <б>, <п>, <д>, <т>, <з>, <с>, <ж>, <ш>, <ж'>, <ч>, <h>, <х>: [б]равы – [п]равы, [д]ля – [т]ля, [h]рам – [х]рам, [д]вор – [т]вор, [з]рэбны – [с]рэбны, [ж]рэц – [ш]рам і інш. Фанемы <б'>, <п'>, <з'>, <ц'>, <з'>, <с'> рэалізуюцца ў сваіх цвёрдых разнавіднасцях: [б], [п], [з], [ц], [з], [с]. Напрыклад, [б]раць (бярэ), [п]рэ (перці), ка[з]ла (казёл), а[с]ла (асёл) і інш.

Перад фанемамі <л'>, <н'> у асноўным выглядзе выступаюць фанемы <б>, <п>, <д>, <т>, <з'>, <с'>, <ж>, <ш>, <ж'>, <ч>, <h>, <х>: [д]ля – [т]ля, [h]леба – [х]леба, [б]ліз – [п]ліс, бу[б]ніць – [п]ні, [ж]ніво – [ш]ніцаль і інш. Фанемы <б'>, <п'>, <з'>, <ц'> – у сваіх цвёрдых разнавіднасцях, а <з>, <с> – у мяккіх разнавіднасцях: ве[з']лі (вёз) – ра[с']лі (рос), [д]ні (дзень) – [п]лятні (пляцень) і інш.

Перад <м> у асноўным выглядзе рэалізуюцца ўсе зычныя фанемы, акрамя <б'>, <п'>, якія выступаюць у сваіх цвёрдых разнавіднасцях: а[б]макрэлы, а[д]макаць, ра[з]малоць, пі[с']мо, ся[з']ма, [ц']мяны, па[х]мурны, [ж]му, сы[п]ма, ва[т]ман, ко[с]мас, [ш]мат, [ч]мыхаць, [h]мах, вя[з']мо і інш.

Перад <м'> у асноўным выглядзе выступаюць усе фанемы, акрамя <б'>, <п'> (рэалізуюцца ў цвёрдых разнавіднасцях: [б], [п]) і <з>, <с> (рэалізуюцца ў мяккіх разнавіднасцях: [з'], [с']): [з']ме, [ц']мяны, [ж]меня, [ч]мяліны, пра[д]мет, [х]мель, гра[ш]мі, а[б]мяклы, [с']мех, [з']мена і інш.

Перад <в'> у асноўным выглядзе выступаюць усе зычныя фанемы, акрамя <б'>, <п'> (рэалізуюцца ў цвёрдых алафонах), <д>, <т> (у межах адной марфемы выступаюць у мяккіх разнавіднасцях) і <з>, <с> (рэалізуюцца ў мяккіх разнавіднасцях): а[б]віць, а[д]весці, [з']веры, [ц']вёрды, [з']вяры, [с']вет, [х]віліна, [ш]вейны, ча[ц']вёрты і інш.

Перад <ј> у асноўным выглядзе выступаюць усе фанемы і <h>, <х> у запазычаных словах; <б'>, <п'> рэалізуюцца ў цвёрдых разнавіднасцях, а <з>, <с> – у мяккіх: а[бја]ва, [пја]ўка, [бјэ] (біць), [пјэ] (піць), па[дјэ]зд, ма[з'ја]р, пар[ц'јэ]ра, ра[з'ју]шаны, чатыро[хја]русны і інш. У большасці славянскіх слоў на месцы спалучэння зычных фанем <з'>, <ц'>, <з'>, <с'>, <ж>, <ш> з <ј> узніклі падоўжаныя зычныя: разводдзе, палоззе, смецце, збожжа, пешишу, рыссю і інш.

Слабым становішчам для звонкіх-глухіх фанем з'яўляецца:

1. у канцы слова, дзе звонкія аглушаюцца і рэалізуюцца ў сваіх глухіх варыянтах: зу[п] (зуб), са[т] (сад), лу[х] (луг), мядзве[ц'] (мядзведзь), дож[ч] (дождж), ву[ш] (вуж). На канцы слова губныя <б>, <п>, <б'>, <п'> рэалізуюцца ў сваіх глухіх і цвёрдых варыянтах: насы[п], голу[п] (голуб), дро[п] (дроб), накі[п]. Зычныя фанемы ў канцы слова рэалізуюцца толькі ў наступных гуках: [п], [т], [ц'], [с], [с'], [ш], [ч], [х];

2. перад глухімі зычнымі звонкія рэалізуюцца ў глухіх варыянтах: лы[ш]ка (лыжка), но[ш]ка (ножка), прух[х]кі (пружкі), ло[т]ка (лодка), ала[т]ка (аладка), лё[х]ка (лёгка), падро[п]ка (падробка), завя[с]ка (завязка). Перад глухімі выступаюць тыя ж гукі, што і ў канцы слова: [п], [т], [ц'], [с], [с'], [ш], [ч], [х];

3. перад звонкімі глухія рэалізуюцца ў звонкіх варыянтах: лі[з']ба (лічба), ка[з']ба (касьба), про[з']ба (просьба), жані[з']ба (жаницьба), бара[з']ба (барацьба). Перад звонкімі выступаюць толькі звонкія зычныя: [б], [h], [д], [з'], [ж], [з], [з'].

Не ўсе зычныя фанемы ў беларускай мове ўтвараюць карэляцыі па звонкасці-глухасці. Гэта фанемы, якія не маюць адпаведных глухіх. Да іх адносяцца санорныя фанемы: <л>, <л'>,

<м>, <м'>, <н>, <н'>, <р>, <в>, <в'>, <ј>, <ў>. Фанемы могуць не мець і адпаведных звонкіх: <ф>, <ф'>, <к>, <ц>.

Для няпарных фанем па звонкасці-глухасці **моцнай пазіцыяй** з'яўляецца становішча перад галоснымі і санорнымі: [м]аці, [м']ята, [н]ос, [н']ёс, [р]оў, [в]ада, [в']яду, [јэ]лка, п[л]а[ў]ны.

Слабым становішчам для гэтых зычных з'яўляецца пазіцыя канца слова, а таксама перад шумнымі глухімі і звонкімі. Але ў такім становішчы няпарныя па звонкасці-глухасці не церпяць асаблівых змен: бока[м], со[м], магазі[н], бе[н]зін, сы[р], пчаля[р], ма[ў], ле[ў].

§43. Карэляцый фанем па цвёрдасці-мяккасці

Парныя па цвёрдасці-мяккасці зычныя фанемы ўтвараюць суадносны рад з 11 пар: <б> – <б'>, <п> – <п'>, <м> – <м'>, <в> – <в'>, <ф> – <ф'>, <д> – <з'>, <т> – <ц'>, <з> – <з'>, <с> – <с'>, <л> – <л'>, <н> – <н'>.

Моцнай пазіцыяй для ўсіх зычных фанем з'яўляецца становішча:

1. перад галоснымі [а], [о], [у], [і]: [м]ала – [м'а]ла, [т]ок – [ц'о]к, [д]уба – [з'у]ба, [б]ыць – [б'і]ць, [т]ук – [ц'у]к, [н]ос – [н'о]с, [л]ось – [л'о]с, [с]аду – [с'а]ду, ва[з]ы – ва[з']і, [в]ыць – [в'і]ць, с[п]аць – с[п'а]ць;

2. для пярэднеязычных – 1) перад названымі галоснымі, 2) у канцы слова, 3) перад заднеязычнымі і 4) цвёрдымі губнымі. Так, у канцы слова выступаюць пярэднеязычныя фанемы: <д>, <з'>, <т>, <ц'>, <з>, <з'>, <с>, <с'>, <л>, <л'>, <н>, <н'>, якія рэалізуюцца ў глухіх гуках [т], [ц'], [с], [с'], а таксама санорных [л], [л'], [н], [н']: бра[т] – бра[ц'], ры[с] – ры[с'], ба[л] – ба[л'], пла[н] – ла[н'] і інш. Звонкія фанемы <д>, <з'>, <з>, <з'> рэалізуюцца ў сваіх глухіх адпаведніках: [т], [ц'], [с], [с'].

Моцныя пярэднеязычныя фанемы ў становішчы перад глухімі заднеязычнымі супадаюць па сваім складзе з фанемамі, якія выступаюць у канцы слова. Перад звонкімі заднеязычнымі фанемы <д>, <з'>, <з>, <з'>, <л>, <л'>, <н>, <н'> рэалізуюцца ў асноўным выглядзе, а <т>, <ц'>, <с>, <с'> – у звонкіх разнавіднасцях [д], [з'], [з], [з']: ла[т]ка – дзя[ц']ка, по[л]ка – по[л']ка, рэ[т]ка – рэ[ц']ка, галі[н]ка – лі[н']ка і інш.

Перад цвёрдымі губнымі выразна адрозніваюцца ўсе пярэдняязычныя фанемы: *пры[з]ба – ра[з']ба, ко[л]ба – стра[л']ба, [д]баць – кля[ц']ба* і інш.;

3. для <л>, <л'> – перад галоснымі [а], [о], [у], [і], а таксама перад усімі зычнымі: *по[л]ка – по[л']ка, бу[л]ка – бу[л']каць, па[л]ка – Ва[л']ка, кры[л]цы – кры[л']цы, [л]аз – [л'э]з, [л]ак – [л'у]к* і інш.

Слабыя пазіцыі па цвёрдасці-мяккасці для зычных фанем – гэта становішча:

1. перад <э>, паколькі прымета мяккасці абумоўлена пазіцыяй і не з'яўляецца самастойнай. Фанемы <з'>, <ц'>, <з'>, <с'>, <л'>, <н'> рэалізуюцца ў асноўным выглядзе, а фанемы <д>, <т>, <з>, <с>, <л>, <н> – у мяккіх разнавіднасцях: *[з'э]ці, [ц'э]мра, [з'э]млі, [с'э]на, [л'э]с, [н'э]сці, ля[ц'э]ць (ля<т>аць), на во[з'э] (во<з>), у летані[с'э] (летані<с>), у падва[л'э] (падва<л>), у гома[н'э] (гома<н>)*.

У большасці слоў іншамоўнага паходжання зычныя перад <э> застаюцца цвёрдымі: *[дэ]путат, [дэ]легат, [тэ]арэма, [тэ]орыя, [тэ]ма, сту[дэ]нт, [дэ]кан, універсі[тэ]т;*

2. перад парнымі мяккімі цвёрдыя фанемы <б>, <п>, <м>, <ф> рэалізуюцца ў асноўным выглядзе, фанемы <б'>, <п'>, <м'>, <ф'> – у цвёрдых разнавіднасцях, а <в>, <в'> – у разнавіднасці [ў]: *[б]ляск, [п]люс, по[м]нік, шу[ф]ляваць, кар[м]лю (кар<м'>іць), гра[ф]лю (гра<ф'>іць), каро[ў]нік (каро<в>а), буда[ў]нічы (будо<в>а)*.

Фанемы <з'>, <с'> рэалізуюцца ў асноўным выглядзе, а <з>, <с> – у [з'], [с']: *[з']мерзці, [с']мелы, [з']ліца (<з>лы), ра[с']лі (ро<с>)*.

Фанемы <н>, <н'> перад [з'], [ц'], [н'], [л'] выступаюць толькі ў мяккіх разнавіднасцях: *кама[н']дзір, па кама[н']дзе, ма[н']цёр, насе[н']не, са[н']лівы*.

Перад [з'], [с'] і мяккімі губнымі фанемы <н>, <н'> рэалізуюцца ў асноўным выглядзе: *тра[н]зіт, па[н]сіянат, га[н']біць (га<н'>біць), ка[н]верт*.

Фанемы <д>, <т> перад [з'], [н'], [л'] выступаюць у асноўным выглядзе: *[д]ля, [т]ля, па[д]земны, па[д]нябенне*. Фанемы <д>, <т> перад [з'], [ц'], ётавымі галоснымі і мяккімі губнымі ў карані слова змякчаюцца: *а[ддз']яленне, ад[ц']енне, [з']ве, [ц']мяны, ба[ц']вінне*. Такого змякчэння <д>, <т> не адбываецца на стыку марфем: *пад-біць, ад-пячы, у клят-ве;*

3. перад парнымі цвёрдымі язычнымі. Зычныя фанемы (за выключэннем <в>, <в'>) перад [д], [т], [з], [с], [н], [л] рэалізуюцца ў цвёрдых разнавіднасцях: *а[б]думаць, а[б]ноўка, а[б]тачыць, [п]ломба, [п]лоў, [н]нуць, ра[с]сыпаць, ра[з]гон, па[д]сохлы, ка[н]троль.*

Фанемы <в>, <в'> рэалізуюцца перад цвёрдымі язычнымі ў разнавіднасці [ў]: *спра[ў]ны, а[ў]торак, ахо[ў]ны, ла[ў]сан;*

4. перад няпарнымі па цвёрдасці-мяккасці зычнымі ([ж], [ш], [ж], [ч], [ц], [р] і [ј]) зычныя фанемы выступаюць у цвёрдых разнавіднасцях, а фанемы <в>, <в'> пасля галосных і перад названымі зычнымі – у гуку [ў]: *а[б]жыцца, а[д]жыць, і[м]жыць, [ш]ча[ўжэ], а[д]чай, пе[р]шы, [к]ра[ў]цы.* Цвёрдыя фанемы выступаюць і перад заднеязычнымі: *мо[з]г, ра[н]г, ці[с]к, во[ў]к, ве[р]х, гра[д]ка, ла[п]ка, ру[ч]ка, но[ж]ка, ка[д]ка, сту[ж]ка, ка[с]ка.*

Губныя фанемы <б>, <п>, <м>, <ф> перад [ј] – цвёрдыя: *ся[мја], [б]жэ, [п]жаўка, са[фја]н.* Фанема <в> рэалізуецца пасля галосных перад [ј] у гуку [ў]: *кро[ў]у, сала[ў]і, шча[ўжэ].* Не змякчаюцца і язычныя фанемы <д>, <т> перад [ј]: *а[д]жэзд, па[д]жэзд.* Іншыя зычныя перад [ј] становяцца мяккімі: *[з'жэ]хаць, ра[з'жу]шаны, пар[ц'жэ], канферан[с'жэ], на[л'жэ], кампа[н'жо]н;*

5. перад цвёрдымі губнымі і (для губных зычных) у канцы слова. У гэтай пазіцыі выступаюць толькі цвёрдыя зычныя: *ля[м]на, насы[п], голу[б], ве[р]ф, рэзе[рв], се[м], [с]пла[ў], маты[ў], плы[т], ры[ф]ма.*

Заўсёды цвёрдымі, або зацвярдзелымі, застаюцца зычныя фанемы: <ж>, <ш>, <ж>, <ч>, <р> і <ц>, да якіх нельга падабраць мяккія адпаведнікі: *[ж]олуд, [ш]ы[р], [ж]ып, [ж]ынс, [ч]ас, [ч]о[р]ны, [р]ака, [р]укзак, [ц]ана, [ц]ы[р]к, [ц]эгла, [ж]ніво, к[р]ык.*

Фанема <ј> заўсёды мяккая і не мае пары па цвёрдасці. Гэта абумоўлена тым, што асноўнай характарыстыкай фанемы з'яўляецца сярэднепаднябенная артыкуляцыя: *ма[й], кра[ј]іна, мы[јэ], ле[й]ка.* У моцнай пазіцыі (перад галоснымі) фанема <ј> рэалізуецца ў гуку [ј], а ў слабай пазіцыі (перад зычнымі і ў канцы слова) – у варыяцыі [й].

Заднеязычныя выступаюць цвёрдымі ў наступных пазіцыях:

1. перад галоснымі [а], [о], [у]: *[н]ара, [н]орад, [х]ор, [к]уды;*
2. у канцы слова: *ры[к], уласні[к], лу[х], мо[х], сме[х];*

3. перад парнымі зычнымі па цвёрдасці-мяккасці: [h]лыба, [h]лядач, [к]лас, [к]мен, [х]леб, [х]віліна;

4. перад няпарнымі па цвёрдасці-мяккасці: [h]ром, [к]рама, [х]росны, [х]рам.

Заднеязычныя рэалізуюцца ў мяккіх варыянтах перад [i], [э]: [h'i]ра, [h'э]рой, [к'i]но, па[x'i]снуцца, [к'э]фір, [х'э]к.

§44. Карэляцый шыпячых-свісцячых фанем, выбухных-афрыкат

Суадносныя рады могуць утвараць фанемы па месцы і спосабе ўтварэння. Суадносны рад па месцы ўтварэння прадстаўлены зубнымі зычнымі (<з>, <с>, <ц>) і пярэднепднябеннымі (<ж>, <ш>, <џ>, <ч>). Зубныя гукі, або свісцячыя, не могуць спалучацца з пярэднепднябеннымі, або шыпячымі.

Моцнай пазіцыяй для свісцячых-шыпячых з'яўляецца іх становішча перад галоснымі або санорнымі: [з]орка, [с]эрца, [ц]натлівы, [ж]аць, [ж]нучы, [ш]эпт, [џ]ала, [ч]алавек, [з]лы.

Слабыя пазіцыі для свісцячых-шыпячых – спалучэнне свісцячых з шыпячымі або шыпячых са свісцячымі: [ш:]ытак (сшытак), [ж:]ыць (зжыць), смяе[с':а] (смяешся), на до[сц:]ы (на дошчы), [ш^ч]аснаком (з часнаком). У гэтых пазіцыях адбываецца нейтралізацыя шыпячых або свісцячых, якая назіраецца на стыку марфем або паміж службовым словам і самастойным у межах аднаго фанетычнага слова.

Суадносны рад па спосабе ўтварэння прадстаўлены змычнымі (<д>, <т>) і афрыкатамі таго ж месца ўтварэння (<з>, <з'>, <ц>, <ц'>, <џ>, <ч>).

Моцная пазіцыя для змычных і афрыкат – становішча перад галоснымі і санорнымі: [д]ом, [т]ом, [з'эц'i], [з]ынкаць, [ц']мяны, [з']веры, [ц'э]мра, [ч]акаць, [ч]ванлівы. У моцнай пазіцыі змычныя і афрыкаты вымаўляюцца выразна і прадстаўлены сваімі асноўнымі алафонамі.

Слабая пазіцыя для змычных і афрыкат – становішча перад шчыліннымі або афрыкатамі таго ж месца ўтварэння: выкла[ч:]ык (выкладчык), пераплэ[ч:]ык (пераплётчык), а[ц:]адзіць (адцадзіць), па[ц':о]к (падцёк).

§45. Фаналагічны статус падоўжаных (гемінатыўных) фанем і фанемы <j>

На састаў зычных фанем уплывае фанематычная характарыстыка падоўжаных зычных. У беларускай мове падаўжаюцца наступныя зычныя: [ж], [ш], [н], [л], [з], [с], [з], [ч], [ц]. Напрыклад, *насенне, прыволле, збожжа, пешыу, рыззё, кассё, разводдзе, ноччу, пачуццё*. Ад фанетычнага падаўжэння трэба адрозніваць марфалагічнае падваенне на стыку марфем: *мяк-к-а, камен-н-ы, з-жы-ць*.

Гістарычна падоўжаныя зычныя ўзніклі на месцы спалучэння галоснага з [j], паміж якімі праходзіла марфемная мяжа. Гэты факт пацвярджае назіранні, што гемінаты знаходзяцца толькі ў сярэдзіне слова.

На сённяшні дзень няма аднаго пункту гледжання на фанемную прыналежнасць гемінат. Некаторыя даследчыкі лічаць іх самастойнай падоўжанай фанемай на падставе таго, што ў адзінкавых выпадках яны могуць адрозніваць словы: *цішыу (назоўнік у творным склоне) – цішу (назоўнік у вінавальным склоне), ззяць – зяць, разводдзе – аб разводзе*. Падаўжэнне ў беларускай мове можа выконваць словаўтваральную функцыю: *бервяно (адзіночны лік назоўніка) – бярвенне (зборны назоўнік), варона (адзіночны лік) – варанне (зборны)*. У прыведзеных прыкладах апошні з падоўжаных зычных з'яўляецца суфіксам. Аднак такая функцыя абмежавана пэўнымі разрадамі лексікі і граматычнымі формамі.

Такія беларускія лінгвісты, як А.І. Падлужны, Л.І. Сямешка, М.В. Бірыла інтэрпрэтуюць падоўжаныя зычныя як спалучэнне дзвюх фанем. Гэта адбываецца на аснове таго, што беларускай мове не характэрна проціпастаўленне падоўжаных і непалоўжаных зычных. Пра гэта сведчыць і той факт, што ў запазычаных словах падоўжаныя зычныя знікаюць: *група, калона, тэрыторыя, маса, брута, нета*. Некаторым беларускім гаворкам таксама не ўласцівы падоўжаныя зычныя.

Такім чынам, гемінаты не ўваходзяць у састаў беларускіх зычных фанем.

Фанема <j> вылучаецца сярод іншых зычных фанем сваім месцам утварэння. Гэта адзіная сярэднеязычная фанема, мяккасць якой артыкуляцыйна абумоўлена. Фанема <j> можа знаходзіцца ў

розных месцах у слове: *[jэ]лка, ла[й]ка, га[й]*. Перад пачатковым [i] у словах славянскага паходжання, а таксама пасля прыставак узнікае прыстаўны гук [j]: *[ji]скра, [ji]ней, аб'[ji]нець, [ji]шы.* Устаўны [j] узнікае ў запазычаных словах паміж дзвюма галоснымі **іо (ыю), іа (ыа)**: *бібл[іја]тэка, ф[іја]лка, стад[ыја]н, д[ыја]мент.* Гук [j] можа прыпадабняцца амаль да ўсіх зычных (за выключэннем [p], губных і заднеязычных [h], [x]), пра што сведчаць на сучасным этапе падоўжання зычных ў літаратурнай мове і ў дыялектах. Акрамя таго, фанема <j> знаходзіцца ў карэляцыйных адносінах з рознымі фанемамі: *ма[й] – ма[к], да[й] – да[р], га[й] – га[к], па[й] – па[с], кра[й] – кра[н], ча[й] – ча[с], бо[й] – бо[х], ло[й] – ло[м], сло[й] – сло[н], кро[й] – кро[ў], то[й] – то[л'], чы[й] – чы[н].* Усё гэта дазваляе сцвярджаць, што фанема <j> уваходзіць у састаў беларускіх фанем.

§46. Фаналагічны статус фанемы <ў> і пратэтычных гукаў

На сённяшні дзень няма адзінага погляду на фанему <ў>. Некаторыя лінгвісты лічаць, што гук [ў] – варыянт: 1. галоснай фанемы <у>, калі знаходзіцца пасля галосных (*студэнт [у] бібліятэцы і студэнты [ў] бібліятэцы*); 2. Зычных фанем <в>, <л> (*каро[в]а – каро[ў]ка, іль[в]ы – ле[ў], піса[л]а – піса[ў], чыта[л]а – чыта[ў]*).

Беларускай мове характэрна чаргаванне гукаў [в] – [ў], [в'] – [ў] пасля галосных. Улічваючы гэты факт і тое, што ў беларускай мове не можа быць збегу галосных у межах адной марфемы, А.І. Падлужны, Л.І. Сямешка і інш. навукоўцы вылучаюць асобнай фанемай <ў>. На карысць гэтага меркавання сведчыць і тое, што ў слове не павінна змяншацца колькасць складоў. Аднак, калі [ў] – варыянт <у>, то названы гук не будзе з'яўляцца складаўтваральным і ён заўсёды будзе закрываць папярэдні склад: *лаў-ка, лоў-кі, поў-ны.* Таму гук [ў] лепш разглядаць як самастойную фанему <ў>, незалежна ад таго, паходзіць яна з [в], [в'] або [у].

Пратэтычныя (або прыстаўныя) гукі з'яўляюцца пашыранымі ў беларускай мове: *[в]уліца, [h]эта, [i]мхі, [а]ржаны, аб[в]углены.* Пры змене пазіцыі ў слове прыстаўныя гукі могуць знікаць: *[в]озера – азёрны* (змена націску), *адказ [i]лжывы – адказы лжывыя* (першае слова заканчваецца на розныя гукі – зычны і

галосны). Пратэзы ўзнікаюць толькі ў пэўных фанетычных пазіцыях. На гэтую з'яву ў беларускай мове склаліся наступныя погляды: 1. прыстаўны гук і наступны галосны рэпрэзентуюць адну фанему; 2. прыстаўны гук і наступны галосны рэпрэзентуюць дзве розныя фанемы.

Калі прыстаўныя гукі знаходзяцца ў пачатку слова перад націскным галосным і пры змене фанетычнай пазіцыі страчваюцца, то пратэзы лепш разглядаць як увасабленне адной фанемы з наступным галосным: <o>пратка ([v]опратка – апранацца), <o>сень ([v]осень – асенні).

Калі прыстаўныя гукі знаходзяцца перад каранёвым [y] або націскным [o] і пры змене фанетычнай пазіцыі ў слове яны захоўваюцца, то ў такіх выпадках прыстаўныя зычныя і галосныя мэтазгодна разглядаць як дзве самастойныя фанемы: за<во>чнік, на<ву>ка, <ву>галь.

Устаўныя гукі паміж дзвюма галоснымі ў запазычаных словах таксама разглядаюцца як самастойныя фанемы: б<ija>тлон, б<ijo>лаг, шп<ijo>н.

Узнікненне галосных прыстаўных гукаў залежыць ад характару папярэдняга слова. Калі яно заканчваецца на зычны, то прыстаўныя ўзнікаюць, а калі на галосны, то прыстаўныя знікаюць: бот ірваны – боты рваныя, з істужкай – на стужцы. У гэтым выпадку прыстаўны галосны і наступны зычны з'яўляюцца ўвасабленнем адной фанемы: бот <r>ваны, з <c>тужкай.

Перад спалучэннем зычных гукаў, першы з якіх [м], прыстаўныя галосныя ўзнікаюць заўсёды. Такую пазіцыю (прыстаўны галосны + [м]) варта разглядаць як увасабленне дзвюх самастойных фанем: <im>хі, <im>шара.

§47. Сістэма галосных фанем у беларускай мове

У фаналагічнай сістэме агульнаўжывальных слоў беларускай мовы вылучаецца 5 галосных фанем: <a>, <o>, <i>, <y>, <э>. Пры класіфікацыі галосных фанем увага звяртаецца на пад'ём языка і лабіялізацыю. Прымета рада з'яўляецца пераменнай, паколькі залежыць ад суседства цвёрдых або мяккіх зычных. Так, фанема <i> у асноўным выглядзе выступае як [i]: л[·i]к, ц[·i]р. Пад уплывам цвёрдых або мяккіх зычных можа рэалізоўвацца ў

наступных варыяцых: [ы] (*н[ы]л, б[ы]ў*), [ы·] (*б[ы·]ль, кав[ы·]ль*), [·і] (*н[·і]ць, л[·і]ць*).

Фанема <э> у асноўным выглядзе прадстаўлена гукам [·э]: *ц[·э]ла, л[·э]та*. Пад уплывам суседніх зычных <э> рэалізуецца ў варыяцых: [э·] (*адзіч[э·]ць, вечар[э·]ць*), [э] (*м[э]та, ц[э]ны*), [·э·] (*л[·э·]зі, п[·э·]сня*).

Фанема <а> у асноўным выглядзе рэалізуецца ў гуку [а]: *мар[а]к, г[а]р*. Пад уплывам суседніх зычных фанема рэалізуецца ў наступных варыяцых: [·а] (*н[·а]та, ц[·а]гнуць*), [а·] (*ж[а·]ль, р[а·]нь*), [·а·] (*л[·а·]лька, с[·а·]дзь*).

Фанема <о> у асноўным выглядзе рэалізуецца ў гуку [о] (*л[о]б, м[о]ст*), а пад уплывам суседніх зычных – у [·о] (*л[·о]с, н[·о]с*), [о·] (*н[о·]лька, д[о·]лька*), [·о·] (*кл[·о·]нік, у л[·о·]се*).

Фанема <у> у асноўным выглядзе рэалізуецца ў гуку [у] (*д[у]мка, з[у]б*), а пад уплывам суседніх зычных – у [·у] (*л[·у]к, л[·у]стра*), [у·] (*к[у·]ль, адт[у·]ль*), [·у·] (*ц[·у·]ль, адс[·у·]ль*).

Фанемы ў асноўным выглядзе прадстаўлены ў табліцы:

Пад'ём	Нелабіялізаваныя фанемы	Лабіялізаваныя фанемы
верхні	<і>	<у>
сярэдні	<э>	<о>
ніжні	<а>	

§48. Моцныя і слабыя пазіцыі галосных фанем

Моцнай пазіцыяй для галосных фанем з'яўляецца іх націскае становішча, у якім фанемы валодаюць большымі распазнавальнымі магчымасцямі: *р<а>нак, р<у>кі, д<о>м, <н'э>ршы, <л'і>к*.

Для галосных фанем у першым складзе перад націскам слабымі пазіцыямі з'яўляюцца наступныя становішчы:

1. у самым пачатку слова для гукаў [э], [а], [о], [у], якія суадносяцца з фанемамі <э>, <а>, <о>, <у>. Напрыклад, <э>*поха* ([э]поха), <о>*зёрны* ([а]зёрны), <а>*здоба* ([а]здоба), <у>*дзельнік* ([у]дзельнік);

2. пасля цвёрдых зычных выступаюць наступныя разнавіднасці фанем: [ы], [ы·] (суадносяцца з <і>), [э], [э·]

(суадносяцца з фанемай <э>), [a], [a·] (суадносяцца з <a>, <э>, <о>), [y], [y·] (суадносяцца з <y>): ж<i>вы (ж[ы]вы), п<i>ліць (п[ы·]ліць), д<э>крэт (д[э]крэт), д<э>віз (д[э·]віз), ш<э>сці (ш[a·]сці), в<о>да (в[a]да), р<y>хавы (р[y]хавы), р<y>сіст (р[y·]сіст);

3. пасля мяккіх зычных выступаюць наступныя разнавіднасці фанем: [i·], [i] (рэалізуюць <i>), [э], [э·] (рэалізуюць <э>), [a], [a·] (рэалізуюць фанемы <a>, <э>, <о>), [y], [y·] (рэалізуюць <y>). Напрыклад, м<i>нор (м[i·]нор), м<i>істр (м[i·]ністр), м<э>ліса (м[э·]ліса), п<э>рон (п[э]рон), л<э>сны (л[a·]сны), л<э>сісты (л[a·]сісты), н<э>су (н[a]су), в<о>дро (в[a]дро), л<y>бы (л[y·]бы), л<y>бімец (л[y·]бімец).

У другім складзе перад націскам слабым становішчам для галосных фанем з'яўляецца:

1. у пачатку слова, дзе фанемы <a>, <э>, <о>, <y> рэалізуюцца ў гуках [э], [э·], [a], [y]: <э>кспертыза ([э]кспертыза), <jэ>рэтык ([j·э]рэтык), <a>трымальнік ([a]трымальнік), <о>зярцо ([a·]зярцо), <y>валіцца ([y]валіцца);

2. пасля цвёрдых зычных, калі галосныя фанемы рэалізуюцца ў гуках [ы] (суадносіцца з <i>), [э] (суадносіцца з <э>), [a], [a·] (суадносіцца з <a>, <о>, <э>), [y] (суадносіцца з <y>): кр<i>чыць (кр[ы]чыць), м<э>бляваць (м[э]бляваць), п<a>равоз (п[a]равоз), ж<о>ўцізна (ж[a]ўцізна), ш<э>сцярня (ш[a·]сцярня), к<y>куруза (к[y]куруза);

3. пасля мяккіх зычных, калі фанема <i> рэалізуецца ў гуках [i·], [i], <э>, <о> – у гуках [э], [э·]. <a> – у гуках [a], [a·], <y> – у гуках [y], [y·]: м<i>наносец (м[i·]наносец), м<i>льгаецць (м[i·]льгаецць), л<о>гдадзены (л[э·]гдадзены), с<о>лянін (с[э·]лянін), л<э>сніковы (л[э·]сніковы), л<a>скатаць (л[a·]скатаць), п<a>цібор'е (п[a·]цібор'е), ц<y>ркалогія (ц[y·]ркалогія), ц<y>цюпан (расліна; ц[y·]цюпан).

Слабай пазіцыяй для галосных фанем з'яўляецца і іх становішча пасля націску.

У неканцавых паслянаціскных складах фанемы <i> пасля цвёрдых зычных рэалізуецца ў гуках [ы], [ы·], фанемы <a>, <о>, <э> – у гуках [a], [a·], фанема <y> – у [y], [y·]: ябл<i>чны (ябл[ы]чны), ябл<i>ня (ябл[ы·]ня), малін<a>вы (малін[a]вы), выр<о>сці (выр[a·]сці), у погр<э>бе (у погр[a·]бе), зас<y>ха (зас[y]ха), заз<y>бень (заз[y·]бень).

Пасля мяккіх зычных у неканцавых ненаціскных складах фанема <i> выступае ў гуках [i], [i·], фанемы <э>, <о> – у гуках [·э], [·э·], фанема <a> – у [·а], [·а·], фанема <у> – у гуках [·у], [·у·]: *зан<i>сы* (зан[·i]сы), *пал<i>ць* (пал[·i·]ць), *вы<jэ>хаў* (вы[j·э]хаў), *выс<э>дзяць* (выс[·э·]дзяць), *выс<о>лкі* (выс[·э]лкі), *за<ja>чы* (за[j·a]чы), *сув<a>зі* (сув[·a·]зі), *кон<у>ха* (кон[·у]ха), *сін<у>ю* (сін[·у·]ю).

У канцавых закрытых складах не пад націскам і пасля цвёрдых зычных фанема <i> рэалізуецца ў гуках [ы], [ы·], фанемы <a>, <э>, <о> – у гуках [а], [а·], фанема <у> – у гуках [у], [у·]: *поч<i>рк* (поч[ы]рк), *ябл<i>нь* (ябл[ы·]нь), *веч<э>р* (веч[а]р), *віш<о>нь* (віш[а·]нь), *кол<о>с* (кол[а]с), *вым<a>ж* (вым[а]ж), *маж<у>ць* (маж[у·]ць), *яшч<у>р* (яшч[у]р).

Пасля мяккіх зычных у канцавых закрытых складах не пад націскам фанема <i> рэалізуецца ў гуках [i], [i·], фанемы <э>, <о> – у гуках [·э], [·э·], фанемы <a>, <э> – у гуках [·а], [·а·], фанема <у> – у гуках [·у], [·у·]: *нак<i>п* (нак[·i]п), *выл<i>ць* (выл[·i·]ць), *феном<э>н* (феном[·э]н), *даседз<э>ць* (даседз[·э·]ць), *выгл<a>д* (выгл[·а]д), *пам<a>ць* (пам[·а·]ць), *кон<у>х* (кон[·у]х).

У паслянаціскных канцавых складах адкрытага тыпу пасля цвёрдых зычных фанема <i> рэалізуецца ў гуку [ы], фанемы <a>, <о>, <э> – у гуку [а], фанема <у> – у гуку [у]: *бадзёр<i>* (бадзёр[ы]), *нітк<a>* (нітк[а]), *хоч<э>* (хоч[а]), *змалк<у>* (змалк[у]). Пасля мяккіх зычных фанема <i> у паслянаціскных канцавых адкрытых складах рэалізуецца ў гуку [i], фанемы <э>, <о> – у гуку [·э], фанема <a> – у гуку [·а], фанема <у> – у гуку [·у]: *ніяк<i>* (ніяк[·i]), *пол<э>* (пол[·э]), *вол<a>* (вол[·а]), *нядол<у>* (нядол[·у]). Адзінкавымі выпадкамі рэалізацыі [о] не пад націскам з'яўляюцца запазычаныя словы: *Токі[о]*, *тры[о]* і інш. (пасля галосных), *рады[j·о]* (пасля [j] у запазычаных словах).

Вызначальным момантам для беларускай мовы з'яўляецца **закон акання**, калі фанемы <a>, <э>, <о> пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах выступаюць у алафонах [а], [а·] або пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам рэалізуюцца ў алафонах [·а], [·а·]: *с<a>давіна́* (с[а]давіна), *м<a>цяры́нскі* (м[а·]цяры́нскі), *ш<э>сці́* (ш[а·]сці́), *ш<э>рэ́ць* (ш[а]рэ́ць), *м<о>рскі́* (м[а]рскі́), *л<э>сны́* (л[·а]сны́), *л<э>сі́стасць* (л[·а·]сі́стасць), *кал<о>со́* (кал[·а]со́), *кал<о>сі́ць* (кал[·а·]сі́ць).

§49. Суадносiны памiж зычнымi i галоснымi фанемамi ў моцных i слабых пазiцях

Як у моцных, так i ў слабых пазiцях зычныя i галосныя фанемы з'яўляюцца функцыянальна значымымi адзiнкамi, якiя выконваюць функцыю адрознення слоў i форм слоў. Аднак яны характарызуюцца рознай ступенню iх функцыянальнай значнасцi, паколькi маюць неаднолькавыя адрознівальныя магчымасцi. Чым больш адзiнак, пры дапамозе якiх адрозніваюцца словы або формы слоў, выступае ў пэўнай пазiцы, тым больш слоў або форм слоў будзе адрознівацца гэтымі адзiнкамi. Калi фанема ў пэўнай пазiцы супрацьпастаўляецца большай колькасцi фанем, тым большая сiла адрознівання ў гэтай фанемы. Таму пазiцы максiмальнага адрознівання называюцца **моцнымi**, а пазiцы мiнiмальнага адрознівання фанем – **слабымi**. Менавіта пазiцы вызначаюць месца фанемы ў фаналагiчнай сiстэме.

У некаторых выпадках фанема ў слабай пазiцы можа адпавядаць некалькiм фанемам у моцнай: *ко<с-з>* (*ко<с>*, *ко<з>*), *ро<с-з>* (*ро<с>*, *ро<з>*). Ёсць выпадкi, калi фанема ў слабай пазiцы адпавядае адной фанеме ў моцнай пазiцы: *но<р>ка* i *но<р>ма*. Аднак колькiм бы фанемам у моцнай пазiцы не адпавядала фанема ў слабай пазiцы, яна застаецца **функцыянальна аслабленай**, паколькi супрацьпастаўляецца ў гэтай пазiцы меншай колькасцi фанем. Так, фанема <ш> у моцнай пазiцы можа супрацьпастаўляцца губным, прырэднязычным, сярэднязычным, заднеязычным фанемам: <ш>*ар* – <ж>*ар*, <ш>*ыла* – <с>*ын*, <ш>*аль* – <б>*аль*, <ш>*аль* – <д>*аль*, <ш>*алом* – <п>*аром*, <ш>*аман* – <т>*ам*, <ш>*ах* – <м>*ах*, <ш>*уба* – <з>*уба*, <ш>*ар* – <ја>*р*, <ш>*аман* – <х>*ам*. Гук [ш] у слабай пазiцы не спалучаецца з гукамі [ж], [з], [с]: *на[ж^ж]ук* (*наш жук*), *на[з^з]авод* (*наш завод*), *на[с^с]ын* (*наш сын*). Г.зн., што фанема <ш> у слабай пазiцы з'яўляецца функцыянальна аслабленай.

Законы пазiцыйнай мены фанем, або **чаргаванне фанем у моцных i слабых пазiцях**, дапамагаюць суаднесцi фанемы ў моцных i слабых пазiцях i вызначыць iх сувязi. Так, для звонкiх-глухiх фанем рады пазiцыйнай мены могуць уключаць да чатырох членаў:

Моцныя пазiцы	Слабыя пазiцы
---------------	---------------

перад галосным	На канцы слова	Перад [э]	Перад іншымі зычнымі (акрамя санорных)
гры[б]ы	гры[п]	гры[б'э]	гры[п]кі
схо[д]ы	схо[т]	схо[з'э]	схо[т]ка
гру[з]ы	гру[с]	гру[з'э]	гру[шч]ык
скла[д]ы	скла[т]	скла[з'э]	скла[ц]кі
чу[б]ы	чу[п]	чу[б'э]	чу[пч]ык

Для парных па звонкасці-глухасці, але няпарных па цвёрдасці-мяккасці гэты рад складаецца з двух членаў: *рэ[ж]у – рэ[ш], да[жж]ы – до[шч]*.

Для парных па цвёрдасці-мяккасці, але няпарных па звонкасці-глухасці суадносныя рады таксама маюць два члены: *зі[м]а – зі[м'э], акія[н] – акія[н'э], аддзе[л] – аддзе[л'э]*.

Фанемы, няпарныя па звонкасці-глухасці і цвёрдасці-мяккасці (<р>, <ц>, <ј>, <ў>), у слабых пазіцыях падобных радоў не ўтвараюць.

Галосныя таксама ўтвараюць рады ў залежнасці ад націску і суседства цвёрдых-мяккіх зычных. Параўнайце: *л[·э]с – л[·а]сны – л[·э]снічоўка, м[·о]д – м[·а]дók – м[·э]даву́ха*. Прычым галосныя фанемы <а>, <і>, <у> залежаць толькі ад суседства цвёрдых-мяккіх зычных: *с[а]д – с[а]дóчак – с[а]давóд – с[а·]дзіць, п[·і]ць – вьіп[·і]ты, л[·у]бы – л[·у·]бімы*.

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, мена гукаў, што рэалізуюць фанемы, адбываецца ў якім-небудзь морфе – мінімальнай значымай частцы слова, якая пры словазмяненні можа крыху змяняць сваё фанетычнае аблічча, але заўсёды прысутнічае ў роднасных утварэннях. Напрыклад, *рук-а, руч-к-а, ру[к']і*. Гукавыя змены ў морфе вызначаюцца заканамернасцямі фаналагічнай сістэмы або марфалагічнымі чаргаваннямі. Калі гукавыя змены морфа вызначаюцца марфемным чаргаваннем, то ўзнікаюць розныя морфы, якія належаць адной марфеме. Марфалагічныя чаргаванні вызначаюць тоеснасць морфаў адной марфемы: *бераг – бераж-ок – на бера[з']-е (г // ж // з')*.

Калі гукавыя змены ў морфах узнікаюць не ў выніку марфалагічнага чаргавання, а пад уплывам фаналагічнай сістэмы,

то ўзнікаюць аламорфы аднаго морфа: *лён – лян-ок, вод-н-ы – вад-а*. Пазіцыйная мена гукаў, залежная ад функцыянавання фаналагічнай сістэмы, вызначае тоеснасць аламорфаў аднаго морфа.

Такім чынам, фанемныя рады ўтвараюцца ў выніку пазіцыйнай мены фанем, залежаць ад асаблівасцей функцыянавання фаналагічнай сістэмы і вызначаюць тоеснасць аламорфаў аднаго морфа. Марфафанемныя рады ўтвараюцца фанемамі, якія чаргуюцца, залежаць ад заканамернасцяў функцыянавання марфалагічнай сістэмы і забяспечваюць тоеснасць морфаў адной марфемы.

§50. Сінтагматычныя адносіны ў фаналогіі

Сінтагматычныя адносіны вызначаюць спалучальнасць зычных з наступнымі галоснымі або зычных з наступнымі зычнымі фанемамі: *до-бле-сны, ме-сны*. Беларускі склад можа быць прадстаўлены і спалучэннем зычнага і галоснага з наступным зычным: *даў-га-но-сы, кар-жа-ка-ва-ты*. У беларускай мове пераважае наступны тып складу: зычны + галосны.

Спалучальнасць зычных з галоснымі фанемамі па-рознаму праяўляецца ў межах адной марфемы і на стыку марфем. З аднаго боку, некаторыя спалучэнні зычных з галоснымі ў межах марфемы могуць быць забаронены фаналагічнай сістэмай. З другога боку, некаторыя спалучэнні могуць быць не рэалізаванымі ў беларускай мове, г.зн., што мова на сённяшнім этапе развіцця не выкарыстоўвае патэнцыяльныя магчымасці фаналагічнай сістэмы.

Размежаванне дзвюх названых з'яў дапамагае не толькі зразумець асаблівасці функцыянавання фаналагічнай сістэмы, але і акрэсліць тэндэнцыі развіцця гэтай сістэмы, абумоўленыя патэнцыяльнымі магчымасцямі выкарыстання новых сінтагматычных сувязей для ўтварэння новых слоў і іх форм.

Спалучэнні зычных з наступнымі галоснымі фанемамі.

У беларускай мове магчымы спалучэнні ўсіх зычных з усімі галоснымі фанемамі (з улікам фанетычных пазіцый фанемы могуць рэалізоўвацца ў розных алафонах). Асабліва трэба сказаць пра фанему <ў>, якая выкарыстоўваецца толькі пасля галосных перад паўзай або наступным зычным: *кры<ў>да, начо<ў>ка*,

рыдлё<ў>ка, водзы<ў>, саста<ў>, зно<ў>. Любая зычная фанема можа спалучацца з любой галоснай фанемай у межах марфемы або на стыку марфем.

Мова развіваецца і ў яе знаходзяцца схаваныя магчымасці фаналагічнай сістэмы, якія не выкарыстоўваліся раней. Найперш успомнім спалучэнні гукаў у запазычаных словах, якія актыўна выкарыстоўваюцца зараз: *пюрэ, ксераконія, парфюмерыя* і інш.

Спалучэнні цвёрдых фанем з наступнымі галоснымі вельмі пашыраны і практычна не абмежаваны: *бацька, вада, гара, падарунак, жаўрук, заўтра, мая, каліва, лаўка, марыва, пара, расада, сад, трава, факел, харч, цана, час, шар, боты, ворыва, горад, дом, жолуд, зорка, твае, комін, ловы, мроі, могількі, поза, рог, сон, фортка, хор, цокат, човен, белы, мыць, вуліца* і інш. Спалучэнне цвёрдых заднеязычных [h], [k], [x] з фанемай <i>, якая рэалізуецца ў алафоне [ы], не характэрна для беларускай мовы. Такія спалучэнні можна сустрэць у адзінкавых прыкладах і запазычаных словах: *гыкаць, Кызыл* і інш.

Для спалучэнняў мяккіх зычных з наступным галосным характэрна пэўнае абмежаванне. Мяккія заднеязычныя <h'>, <k'>, <x'> не спалучаюцца з галоснымі <a>, <y> у славянскіх словах. Сустрэкаюцца адзінкавыя запазычаныя назвы з гэтымі спалучэннямі тыпу: <h'a>ур (*гяур*), <k'a>хта (*Кяхта*), <h'y>рза (*гюрза*). У беларускай мове абмежаваным з'яўляецца таксама спалучэнне мяккіх заднеязычных з фанемай <э> у запазычаных словах: <h'э>рой (*герой*), <k'э>фір (*кефір*), <x'э>опс (*Хеопс*). У беларускіх словах мы не сустрэнем спалучэнняў мяккага заднеязычнага з галоснымі <a>, <y>, <э>, што можа быць растлумачана асаблівасцямі фаналагічнай сістэмы беларускай мовы.

Зычныя [д] і [т] змякчаюцца перад ётавымі галоснымі і перад фанемамі <м'>, <в'> у межах адной марфемы: [z']ве, [z'э]-ні[z'э], [z'э]яч, [z'o]ннік, [z'i]кі, [z'a]каваць, [z']ме, [z'y]ба, [ц']мяны, [ц'i]р, [ц'у]ль, [ц']вёрды, [ц'э]ла. Але на стыку марфем такога змякчэння не назіраецца: *ад-мятаць, ад-веку, ад-віць, над-пісаць, пад-мятаць*. Пераход [д] у [z'], [т] у [ц'] на стыку марфем быў забаронены ранейшымі фаналагічнымі адносінамі ў беларускай мове.

Спалучэнне мяккіх зычных з <y> у беларускіх словах не з'яўляецца пашыраным, аднак даволі часта сустракаецца ў запазычаных словах: [n'y]рэ, [к'y]рэ, [ц'у]к, [z'y]шэс, [б'у]ро,

[б'у]ст, [н'у]анс. На стыку марфем такое спалучэнне магчыма і ў славянскіх словах: ро[jу] (назоўнік у родным склоне), бо[л'у] (Р.скл.), аг[н'у] (Р.скл.). Але ў беларускай мове найбольш пашырана спалучэнне цвёрдых зычных з <у> як у межах адной марфемы, так і на стыку марфем: [бу]дынак, [ву]да, [ну]дзець, [ду]дзець, [жу]к, [зу]х, [ку]ток, [лу]наць, [му]жны, [ну]мар, [пу]скаць, [ру]ка, [су]мны, [ту]ліца, [фу]рман, [ху]дарлявы, [цу]доўны, [чу]ць, [шу]мны; вопы[ту], зваро[ту], узлес[ку], гро[му], вет[ру], гру[зу], натоў[пу], посу[ду], вера[су].

Такім чынам, можна казаць пра абмежаванасць выкарыстання спалучэння асобных мяккіх зычных з фанемай <у> у славянскіх словах, але ў беларускай мове няма якіх-небудзь забарон адносна гэтых спалучэнняў. Нявыкарыстаныя патэнцыяльныя магчымасці фаналагічнай сістэмы могуць быць рэалізаваны ў далейшыя перыяды развіцця беларускай мовы.

Падагульняючы вышэйсказанае, адзначым, што ў сучаснай беларускай мове распаўсюджана большасць спалучэнняў “цвёрды зычны + галосны”, якія выкарыстоўваюцца практычна неабмежавана як унутры марфемы, так і на стыку марфем. Некаторыя спалучэнні абмежаваны ў сваім ужыванні, паколькі яны ўзніклі пазней у фаналагічнай сістэме або звязаны з запазычаннем слоў, фаналагічны склад якіх не характэрны для беларускай мовы. Напрыклад, гэтыя спалучэнні мяккіх губных зычных з <у>, спалучэнні мяккіх <h'>, <к'>, <х'> з галоснымі <а>, <у>, <э>.

Фаналагічныя адносіны дапускаюць спалучэнні <з'> з наступнымі <м'>, <в'> у межах марфемы, але не дапускаюць падобнага спалучэння на стыку марфем.

Галосныя фанемы рэалізуюцца ў сваіх алафонах, якія цалкам залежаць ад якасці суседніх зычных (цвёрдасць-мяккасць). Так, у становішчы пасля цвёрдых выступаюць галосныя непярэдняй зоны ўтварэння, а пасля мяккіх або паміж мяккімі – утварэнне галосных ссоўваецца ў больш перэдняю зону ўтварэння. Г.зн., што кожны алафон галоснай фанемы замацаваны за пэўнай пазіцыяй, і выкарыстанне гэтых алафонаў абмяжоўваецца гэтай пазіцыяй.

Спалучэнне зычных з наступнымі зычнымі фанемамі.

Сінтагматычныя законы кіруюць спалучэннем дзвюх зычных фанем, якія знаходзяцца побач у моўнай плыні. У беларускай мове дзейнічаюць некаторыя абмежаванні на ўзроўні рэалізацыі

фаналагічнай сістэмы, г.зн на ўзроўні спалучальнасці алафонаў зычных фанем.

У спалучэнні “шумны + шумны” першы зычны з’яўляецца фанемай у слабай пазіцыі неадрознення глухасці-звонкасці, цвёрдасці-мяккасці і інш., а другі зычны – фанема ў моцнай пазіцыі (перад галосным).

Сярод двухчленных спалучэнняў “шумны + шумны” найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца наступныя:

<пт> птах	<бп’> абпячы	<дд> аддаць
<дб’> падбіць	<бт> абтушыць	<дз’> аддзяліць
<пс> псаваць	<бс’> абсяг	<дк’> адкінуць
<пч> пчалаяр	<бс> абсыпаць	<дк> адкаціць
<тк> абаткнуць	<бх> абхапіць	<дп> адпаўзці
<бб’> аббегчы	<бц> абцугі	<дп’> адпець
<һх> бегчы	<бц’> абцягнуць	<дс> адсадзіць
<бһ> абгаварыць	<бч> абчасаць	<дс’> адсеў
<бд> абдымкі	<бш> абшукаць	<дт> адтаць
<бз’> абдзяліць	<чк> авечка	<дх> адхадзіць
<кт> аб’ект	<тк’> агаткі (расліна)	<дх’> адхінуць
<бж> абжаць	<дч> агародчык	<дч> адчуць
<бк> абкрыць	<дб> адбыць	<дц> адцурацца
<шч> абліцоўшчык	<дб’> адбягаць	<дц’> адцячы
<дш> адшыць	<шч> азярышча	<кс> аксаміт
<кц> акцэнт	<кт> акт	<кс’> акселерат
<ст> аметыст	<кд> анекдот	<тк> ткач
<ск> апаска	<ст> статак	<тч> аўтаматчык

Спалучэнне “санорны + шумны”:

<рж> аржаны	<мп’> алімпіяда	<рһ> арганічна
<рк> марка	<ўк> аліўкавы	<рх> архаізм
<рк’> абіркi	<рд> алебард	<нк> ацэнка
<нц> канцавы	<л’п> альпініст	<ўс’> аўсянка
<мш> абымшыць	<мф’> амфібія	<рб> фарба
<лһ> абылгаць	<мш> амшалы	<мп> алімп
<нһ> авангард	<мк> ананімка	<ўд> праўда
<нч> агеньчык	<нд> андарак	<лк> алкаголь

<рт> артыкул	<нк'> анкета	<нч> анчар
<лт> алтар	<нт> апантаны	<лх'> алхімія

Спалучэнне “*санорны + санорны*”:

<л'н'> абаяльны	<мн'> амністыя	<рм'> армія
<рв> абарваць	<рн> бурны	<рн'> арнітолаг
<л'в> агольваць	<лв> аполваць	<рф> арфа
<лм> алмаз	<л'н'> апусташальны	<рф'> арфічны
<мл'> амлет	<ўв> апублікоўваць	<ўн> асноўны
<рм> форма	<нв> канва	

Спалучэнне “*шумны + санорны*”:

<бв'> абветрыць	<бн> абнавіць	<дн'> днее
<бв> абваліцца	<бм'> абмежаваць	<һн'> агнявы
<бл> аблазіць	<бн'> абнесці	<дв'> адвесці
<бл'> аблезлы	<бр> абрубіць	<дв> адвод
<бм> абмундзіраванне	<һр> абыграць	<дл> адлучыць
<дм> адмайстраваць	<дн> аднабокi	<дл'> адлік
<дм'> адметны	<дн'> аднекуль	<др> адрэкамендаваць
<чн> перыядычны	<зн> азначэнне	<кр> акраец
<кл'> клей	<кв> акварэль	<тр> андатра
<кл> класці	<кв'> акведук	<шл> аншлаг
<сн> апаласнуць	<зн> зноў	<пн'> арапнік
<пр> апруцянець	<зн'> знічка	<тн> аўтарытэтны
<сл> слабы	<см> смага	<сф> асфальт
<с'л'> слёзы	<с'м'> смелы	<ц'в'> цвёрды
<хв> хваля	<хв'> хвіліна	<св> свой

Названыя спалучэнні зычных па сваіх колькасных падліках з'яўляюцца неаднолькавымі. Некаторыя спалучэнні вельмі пашыраны, паколькі цалкам адпавядаюць фаналагічнай сістэме беларускай мовы. Найперш гэта ўласнабеларускія і славянскія спалучэнні: <рн>, <сл>, <с'л'>, <с'м'>, <зн>, <мп>, <шч>, <дч> і інш.

Некаторыя спалучэнні будуць абмежаванымі ў сваім выкарыстанні, што звязана з нехарактэрным для фаналагічнай сістэмы беларускай мовы наборам і спалучальнасцю фанем. Такія спалучэнні характэрны для запазычаных слоў: <хв>, <сф>, <шл>, <рф>, <мф'>, <пс>, <кс> і інш.

Найбольш пашыраным спалучэннем з'яўляецца “шумны глухі + шумны глухі”. Прыблізна аднолькавую колькасць складаюць спалучэнні “санорны + шумны” і “шумны + санорны”, але названыя групы меншыя па аб'ёме ў параўнанні з першай. Найменшая група – “санорны + санорны”. Гэта можна растлумачыць асаблівасцю беларускага склада, у якім санорныя з'яўляюцца самымі гучнымі фанемамі сярод зычных. Таму іх суседства абмежавана. Акрамя гэтага, у кожным складзе вылучаецца складовы гук – галосны, да якога прымыкаюць зычныя гукі. А ў хвалі гучнасці павінны чаргавацца больш гучныя і менш гучныя адрэзкі. Менавіта таму спалучэнне “санорны + санорны + галосны” з'яўляецца абмежаваным.

Некаторыя спалучэнні дзвюх аднолькавых фанем могуць сустракацца ў межах адной марфемы: *насе<н'н'>е*, *га<л'л'>ё*, *збо<жж>а* і інш. Гэта **фанетычнае падаўжэнне**. Іншыя ж спалучэнні сустракаюцца толькі на стыку марфем: *а<дд>аць*, *а<бб'>егчы* і інш. Гэта **марфалагічнае падваенне**.

Такім чынам, функцыянаванне груп зычных абмежавана сінтагматычнымі законамі (законамі спалучальнасці) або вызначаецца пэўным становішчам зычных у адносінах да марфемнай структуры.

§51. Абмежаванні ў парадыматыцы галосных і зычных фанем, выкліканыя сінтагматыкай

Парадыгматычныя адносіны (чаргаванне фанем) звязана з сінтагматычнымі адносінамі. Г.зн., што супрацьпастаўленні фанем могуць адбывацца толькі тады, калі гэтаму адпавядаюць пэўныя сінтагматычныя адносіны.

Калі ў пазіцыі пад націскам у беларускай мове адрозніваюцца ўсе пяць фанем, то на іх парадыматычныя адносіны накладвае адбітак сінтагматыка, якая абмяжоўвае спалучальнасць галосных з зычнымі. Найменшы ўплыў галосныя атрымліваюць, калі

знаходзяцца пасля цвёрдых зычных. Галосныя фанемы <a>, <o>, <э>, <у>, <і>, калі знаходзяцца пасля цвёрдых, могуць процістаяць адна адной і адрозніваць словы і іх формы: $\partial\langle a\rangle m - \partial\langle o\rangle m - \partial\langle u\rangle m - \partial\langle ы\rangle m$; $p\langle э\rangle k - p\langle у\rangle k - p\langle a\rangle k - p\langle ы\rangle k - p\langle o\rangle k$.

Пасля мяккіх зычных таксама проціпастаўляюцца пяць галосных фанем, аднак тут дзейнічаюць ужо некаторыя абмежаванні. У беларускай мове амаль адсутнічае проціпастаўленне галосных <a>, <э>, <у> пасля мяккіх <h'>, <к'>, <х'>.

Зычныя гукі могуць супрацьпастаўляцца ў пазіцыі перад галоснымі, санорнымі і ў абсалютным канцы слова. У апошняй пазіцыі проціпастаўляюцца толькі глухія і санорныя зычныя гукі, паколькі звонкія ў гэтай пазіцыі адсутнічаюць. Абмежавана проціпастаўленне і зычных перад зычнымі з-за дзейнасці сінтагматычных законаў. Найбольшая колькасць зычных выступае перад галоснымі, а значыць, гэта галоўная пазіцыя, дзе адбываецца проціпастаўленне зычных фанем. Аднак не ўсе спалучэнні “зычны + галосны” з’яўляюцца раўнапраўнымі: у адных выпадках адрозненні паміж зычнымі праяўляюцца больш шырока, чым у іншых; некаторыя зычныя не выступаюць перад пэўнымі галоснымі (або такое спалучэнне вельмі абмежавана: <ф’а>, <х’о>, <х’у>, <ф’у>, <к’у>, <к’а>, <х’а> і інш.). Некаторыя зычныя па-рознаму функцыянуюць унутры і на стыку марфем. Напрыклад, не адбываецца змякчэння <д> перад <м’>, <в’> на стыку марфем.

Усе зычныя фанемы ў беларускай мове з’яўляюцца фаналагічна самастойнымі, толькі некаторыя з іх маюць меншае значэнне ў параўнанні з іншымі, паколькі недастаткова распаўсюджаны ў беларускай мове.

§52. Фаналагічная транскрыпцыя

У фанетыцы акрамя фанетычнай транскрыпцыі, якая перадае гукавы склад слоў, выкарыстоўваецца і фаналагічная (або фанематычная) транскрыпцыя. Яна характарызуе фанемны састаў слова. У фаналагічнай транскрыпцыі выкарыстоўваецца 38 знакаў для абазначэння фанем у агульнаўжывальных словах: 33 зычныя фанемы і 5 галосных. Варыянты і варыяцыі ў фаналагічнай транскрыпцыі не пазначаюцца. Каб правільна зрабіць фаналагічную транскрыпцыю, неабходна карыстацца наступнымі правіламі.

1. Запісаць тэкст спачатку ў фанетычнай транскрыпцыі.
2. Знакамі (+) і (–) адзначыць перцэптыўна моцныя / слабыя пазіцыі і сігніфікатыўна моцныя / слабыя пазіцыі.
3. Перанесці знакі фанетычнай транскрыпцыі, якія абазначаюць гукі абсалютна моцнай пазіцыі (++), у фаналагічную транскрыпцыю.
4. Гукі ў сігніфікатыўна моцнай, але перцэптыўна слабай пазіцыі трэба суаднесці з гукамі – асноўнымі прадстаўнікамі гэтых фанем і перанесці знакі, што іх абазначаюць, з фанетычнай транскрыпцыі ў фаналагічную.
5. Гукі ў сігніфікатыўна слабых пазіцыях, калі гэта магчыма, трэба суаднесці з гукамі сігніфікатыўна моцных пазіцый у тых жа марфемах, але ў іншых словах і, вызначыўшы фанему, запісаць яе абазначэнне ў фаналагічную транскрыпцыю.
6. Калі ў марфеме гук нельга прывесці да сігніфікатыўна моцнай пазіцыі, трэба вызначыць гіперфанему і перанесці яе абазначэнне ў фаналагічную транскрыпцыю.

Прывядзём у якасці прыкладу фразу, запісаную ў фаналагічнай транскрыпцыі. *Рака, светлая ў ясны дзень, ціхая ў пагодлівы вечар, грозная ў вясновую наводку, ляціць у таямнічую далячынь.*

*<рэка с'в'этлаја ў јасны з'эн' ц'іхаја ў па/оходл'івы в'эча/ор
грознаја ў в'основују па/оводку л'оц'іц' у тајэмн'ічују дал'очын'>*

АРФАЭПІЯ

§1. Арфаэпія як раздзел мовазнаўства

Арфаэпія (ад грэч. orthoépeia, ад orthos – правільны і épos – маўленне) можа разглядацца ў шырокім і вузкім значэнні. У першым выпадку арфаэпія – гэта сукупнасць вымаўленчых норм нацыянальнай мовы, што забяспечваюць адзінства яе гукавога афармлення; у другім – гэта раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца вымаўленчыя нормы.

Арфаэпія вырашае наступныя задачы:

- 1) апісанне літаратурнага вымаўлення;
- 2) выпрацоўка правілаў аднастайнага вымаўлення;
- 3) вывучэнне ўжывання фанем, іх размяшчэння ў слове;
- 4) выпрацоўка вымаўленчых рэкамендацый;
- 5) даследаванне арфаэпічных варыянтаў.

Захаванне адзінства ў вымаўленні гукаў, іх спалучэнняў садзейнічае больш лёгкай камунікацыі паміж людзьмі. Арфаэпічныя правілы складваюцца гістарычна і разам з фарміраваннем нацыянальнай мовы, калі развіваюцца розныя формы публічнага вуснага маўлення. Звычайна правілы вымаўлення становяцца абавязковымі нормамаі нацыянальнай мовы даволі позна, пасля ўнармавання арфаграфічнай сістэмы (для беларускай мовы гэты працэс пачаўся ў пачатку 20 ст.).

Некаторыя беларускія даследчыкі размяжоўваюць **арфаэпію** і **арфафанію** (orthos – правільны, phone – гук). Калі арфаэпія вызначае фанемны склад слова, то арфафанія вызначае нормы вымаўлення алафонаў фанем, “характарызуе правільную артыкуляцыю асобных гукаў”.² Так, фанема <o> можа быць прадстаўлена алафонамі [a] (*дом – дамы*), [o] (*дом*), [ы] (*гром – грымець*) і г.д. Арфафанія вызначае магчымасць гэтых алафонаў у пэўнай пазіцыі, а таксама перавагу ў канкрэтным выпадку таго ці іншага алафона.

Сярод арфаэпічных норм адрозніваюць непасрэдна вымаўленчыя нормы (рэалізацыя фанем у розных пазіцыях, фанемны склад марфем – гэта вузкае разуменне арфаэпіі), а таксама нормы суперсегментнай фанетыкі (націск і інтанацыя – шырокае

² Фанетка беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.І. Падлужнага. Мн., 1989. С. 314.

разуменне). Арфаэпія, вивучаючы функцыянаванне такіх норм, дазваляе выпрацаваць вымаўленчыя рэкамендацыі.

Арфаэпія адрознівае месца націску ў слове: *адло́маны* і *адлама́ны*, *галле́* і *го́лле*, *слоўца́* і *слаўцо́*; у словах-амографах: *атлас* і *атла́с*, *бакавы́* і *бакава́ы*, *галі́на* і *галіна́*; у граматычных формах: *валі́ць* і *ва́ліць*, *сушы́ць* і *сушы́ць*, *лічы́ць* і *лічы́ць*.

Арфаэпія разглядае сацыяльна значныя варыянты вымаўлення, г.зн. тыя, што з'яўляюцца тыповымі для розных груп людзей, якія размаўляюць на літаратурнай мове, а таксама стылістычныя варыянты, што выкарыстоўваюцца ў розных сітуацыях (напрыклад, *засе́дзеца* – размоўны варыянт).

Арфаэпічныя варыянты слоў некаторы час могуць існаваць паралельна. Як правіла, з цягам часу адзін варыянт вымаўлення саступае месца другому. Але некаторы час два варыянты суіснуюць: *[с]фера* і *[с']фера*, *а[тч]ай* і *а[ч:]ай*.

Арфаэпічныя варыянты могуць належаць і да розных стыляў. Паколькі тэксты вуснага маўлення адрозніваюцца паводле мэты, маўленчых сітуацый, умоў працякання камунікацыі, ступені афіцыйнасці і падрыхтаванасці маўлення і інш. прымет, то з гэтага вынікае, што ў вусным маўленні існуюць розныя стылі. Даследчыкі вуснага маўлення вылучаюць розныя стылеўтваральныя фактары, на аснове якіх адбываецца класіфікацыя стыляў вымаўлення. Прывядзём у якасці прыкладу некалькі класіфікацый.

1. *Высокі, нейтральны і гутарковы стылі* (у аснове гэтай класіфікацыі – тэмп маўлення). Класіфікацыя была прапанавана Р.І.Аванесавым. Тэмп маўлення з'яўляецца асноўным фактарам пры вылучэнні стыляў вуснага маўлення і для Л.Л. Буланіна (*поўны, нейтральны і гутарковы стылі*), В.І. Чарнышова (*“хатні”, нестаранны і ўрачысты стылі*), Л.У. Шчэрбы (*поўны, гутарковы стылі*), А.Л. Трахцерава (*запаволены, хуткі і сярэдні стылі*).

2. *Мужчынскі і жаночы стылі вымаўлення* (у аснове – гендэрныя адносіны). Класіфікацыя прапанавана Ю.С.Сцяпанавым.

3. *Дзіцячае, маладзёжнае маўленне, маўленне сталых і старых людзей* (у аснове – узроставае члянэнне). Класіфікацыя прапанавана Ю.С. Сцяпанавым.

4. *Інфармацыйны стиль, акадэмічны (навуковы), публіцыстычны (прамоўніцкі), дэкламатарскі (артыстычны), гутарковы (нязмушаны)* (у аснове – мэта камунікацыі).

Класіфікацыя прапанавана М.А. Сакаловай, К.П. Гінтаўт, І.С.Ціханавай, Р.М. Ціханавай.

5. *Поўны і няпоўны стылі* (у аснове – сацыяльна-лінгвістычныя функцыі мовы). Класіфікацыя прапанавана Г.М.Багамазавым.

Нягледзячы на розныя падыходы да вырашэння праблемы класіфікацыі стыляў вуснага маўлення, апошнія спалучаюць у сабе розныя фанетычныя характарыстыкі, што дазваляе адрозніваць літаратурную мову ад іншых яе разнавіднасцей. Так, вельмі часта пры хуткім тэмпе і спантаным, непадрахтаным маўленні можна заўважыць адсутнасць асіміляцыі па мяккасці: *не[с]ня, [с]мех*, што з’яўляецца адхіленнем ад літаратурнай нормы. Арфаэпія вывучае ўсе варыянты вымаўлення, але ў той жа час паказвае на іх месца ў літаратурным вымаўленні.

Практычнае значэнне арфаэпіі заключаецца ў выкарыстанні арфаэпічных ведаў у методыцы выкладання беларускай мовы, пры навучанні гукавой і пісьмовай формам мовы. Арфаэпія вызначае правілы чытання літар, іх спалучэнняў, вучыць правільна чуць літаратурнае маўленне, суадносіць націскныя і ненаціскныя склады. На выкарыстанні арфаэпічных норм грунтуецца выразнае чытанне і сцэнічнае майстэрства акцёраў. Вуснае маўленне вызначае пэўныя рысы гаворачага, што з’яўляецца істотным для псіхалогіі, крыміналістыцы.

Такім чынам, *нормы беларускага літаратурнага вымаўлення* – устойлівая, але ў той жа час і дынамічная з’ява, якая развіваецца. Гэтыя нормы абапіраюцца на законы функцыянавання фаналагічнай сістэмы мовы і на грамадска выпрацаваныя, традыцыйна прынятыя правілы, якія могуць змяняцца ў працэсе развіцця вуснага літаратурнага маўлення. Неабходнасць адзінства норм літаратурнага вымаўлення абумоўлівае навучанне гэтым нормам у школе, распаўсюджанне іх сродкамі масавай інфармацыі. А гэта ў сваю чаргу характарызуе агульны культурны ўзровень кожнага носьбіта беларускай мовы.

Традыцыйна ўсе шматлікія правілы вымаўлення можна падзяліць на некалькі груп: вымаўленне галосных і зычных у спрадвечных і даўно запазычаных словах, а таксама вымаўленне галосных і зычных у іншамоўных словах.

§2. Фарміраванне беларускага літаратурнага вымаўлення

У канцы 19 ст. пачала фарміравацца беларуская літаратурная мова. Але на той час яна не мела дасканалага правапісу, не былі распрацаваны і ўзаконены і арфаэпічныя нормы, якія складваюцца пазней за арфаграфічныя. Сучасная беларуская літаратурная мова развівалася на базе народных гаворак, г.зн. што ў людзей, якія карысталіся беларускай мовай, ужо назіраліся агульныя рысы, абумоўленыя артыкуляцыйнай базай: цвёрдае вымаўленне шыпячых [ж], [ш], [ж], [ч], а таксама [р] (*жыццё, шыр, джала, час, мора*), наяўнасць фрыкатыўнага [h] (*галава, горад*), [ў] (*лаўка, траўка*), аканне (*мора – марскі, крэпасць – крапасны*), дзеканне і цеканне (*дзень, цьма*), мяккасць зубных перад наступнымі мяккімі зычнымі (*[с']мех, не[с']ня*), падоўжанае вымаўленне зычных (*калоссе, далонню, граззю, паданне, вяселле*) і інш.

20-ыя гады 20 ст. спрыялі развіццю беларускай літаратурнай мовы, пашырылася сфера яе выкарыстання, у тым ліку і культурна-асветная. У 1920 г. у Мінску адкрыўся Беларускі дзяржаўны тэатр, а ў 1926 г. у Віцебску – другі Беларускі дзяржаўны тэатр. Павялічылася колькасць сярэдніх і вышэйшых навучальных устаноў (амаль 90 % навучальных устаноў працавалі на беларускай мове). Гэты час характарызаваўся працай беларускіх выдавецтваў у Вільні, Санкт-Пецярбургу, Мінску; з'явіліся беларускамоўныя газеты “Наша доля”, “Наша ніва”. На беларускай мове пісаліся мастацкія тэксты, публіцыстычныя творы, выдаваліся навуковыя тэрміналагічныя зборнікі. Усё гэта садзейнічала стабілізацыі норм беларускай мовы, у тым ліку і арфаэпічных. У 20-ыя гады працягваюць карыстацца першай беларускай граматыкай Б.Тарашкевіча, якая была надрукавана ў 1918 г.

У канцы 20 – пачатку 30-х гадоў 20 ст. пачаліся масавыя рэпрэсіі, у выніку якіх многія навукоўцы былі рэпрэсіраваны і знішчаны. У грамадска-палітычным, культурным жыцці пачалі панаваць новыя тэндэнцыі.

У 1933 г. быў падрыхтаваны праект правапісу, якім афіцыйна карысталіся да сярэдзіны 50-х гадоў. У 1957 г. быў зацверджаны новы праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу. Нормы вымаўлення змяняліся разам з развіццём мовы. Так, да 1933 г. на іншамоўныя словы не пашыралася аканне, дзеканне, цеканне:

профэсор, монолог, прафэсыя, да 1957 г. у інтэрнацыянальна-рэвалюцыйных словах не перадавалася аканне: *совет, комсамол, пионер*. Упарадкаванне арфаграфічных правіл спрыяла станаўленню норм вымаўлення (большасць арфаграфічных правіл заснавана на фанетычным прынцеце).

Такім чынам, беларускае літаратурнае вымаўленне набыло кадыфікаваны характар к канцу 30-х гадоў 20 ст. Арфаэпічныя нормы працягваюць развівацца і ўдасканальвацца разам са зменамі ў беларускім правапісе, грамадстве, а таксама ўплывам дыялектных асаблівасцей.

Пасля Вялікай Айчыннай вайны паступова пачалі вывучацца нормы вуснага беларускага маўлення. Але да 1960-х гадоў у беларускім мовазнаўстве аб'ектам даследавання ў першую чаргу з'яўлялася пісьмовая форма мовы. У 1970-ыя гады былі сфармуляваны агульныя, найбольш тыповыя правілы выразнага чытання, а таксама акрэслівалася тэхніка вуснага маўлення. Гэтай праблематыцы прысвечаны кнігі А.Каляды “Выразнае чытанне” (Мн., 1970) і “Выразнае чытанне сатырычных вершаў, баек і драматычных твораў” (Мн., 1973), Ф.М. Янкоўскага “Беларускае літаратурнае вымаўленне” (Мн., 1976), у пазнейшыя часы аналагічныя тэмы закраналі А.Каляда і А.Шагідзевіч у працы “Сцэнічная мова” (Мн., 1993), А.Я. Міхневіч у артыкуле “З назіранняў над сучасным тэатральным вымаўленнем”, змешчаным у кнізе “Беларуская і руская мова ў Беларусі: Праблемы функцыянавання і ўзаемадзеяння” (Мн., 1997) і інш. Галоўная задача названых прац – разгляд таго, як можна ўвасобіць літаратурныя творы ў мастацка-арганізаваным вусным маўленні, перадаць эмацыянальна насычаную думку літаратурнага тэксту сродкамі вуснай мовы.

Адной з крыніц папаўнення звестак аб беларускай арфаэпіі з'яўляюцца працы А.І. Падлужнага, Л.Ц. Выгоннай, В.М. Чэкмана, М.В. Бірылы і іншых беларускіх даследчыкаў. Вуснае беларускае літаратурнае маўленне падрабязна даследуецца ў працах Л.Ц. Выгоннай “Інтанацыя. Націск. Арфаэпія” (Мн., 1991); М.В. Бірылы “Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення”, змешчаная ў часопісе “Весці АН БССР”. Серыя грамадскіх навук. 1958. № 3; “Фанетыцы беларускай літаратурнай мовы” / Пад рэд. А.І. Падлужнага (Мн., 1989); “Фанетыцы слова ў беларускай мове” / Пад рэд. А.І. Падлужнага

(Мн., 1983) і інш. У “Слоўніку беларускай мовы (цяжкасці правапісу, вымаўлення, акцэнтацыі, словазмянення)” змешчаны словы, пры выкарыстанні якіх узнікаюць цяжкасці ў напісанні, вымаўленні, пастаноўцы націску (аўтары Л.А. Ламека і Ул.Б. Ламека, Мн., 2000). Цяжкасці ў вымаўленні слоў фіксуецца ў “Кароткім слоўніку беларускай мовы” Г.У. Арашонкавай, В.П. Лемцюговай (Мн., 1994), у “Слоўніку цяжкасцяў беларускай мовы” Б.А. Плотнікава і В.П. Трайкоўскай (Мн., 2004).

Паколькі роля вуснага слова ўзрастае, вуснае маўленне з’яўляецца сродкам уздзеяння на пачуцці і свядомасць людзей, то з упэўненасцю можна сказаць, што авалоданне арфаэпічнымі нормамі разглядаецца як асноўны кампанент павышэння агульнай культуры чалавека.

§3. Вымаўленне галосных у спрадвечных словах

Моцнай пазіцыяй для галосных з’яўляецца іх націскное становішча. Націскныя галосныя ў беларускай мове вымаўляюцца і чуюцца выразна: *лэ́та, лáva, мо́ра, разу́мны, цэ́ны, мыць*. Слабая пазіцыя для галосных – ненаціскное становішча. У такой пазіцыі галосныя таксама вымаўляюцца даволі выразна, паколькі не змяняюць сваёй асноўнай якасці: *куто́к, ма́рак, шэ́ры, лясні́чы*. Ненаціскныя галосныя [і], [ы], [у], [а] амаль зусім не змяняюць сваёй якасці, вымаўляюцца выразна: *пацэ́ліць, рэ́чы, журналі́ст*.

Ётавыя галосныя літары **і, е, ё, ю, я** ў пэўных становішчах абазначаюць два гукі адпаведна [jі], [jэ], [jo], [ju], [ja]: 1. у пачатку слова: [jі]скра, [jэ]лка, [jo]н, [ju]білей, [ja]блык; 2. пасля апострафа: аб’[jі]нець, аб’[jэ]хаць, куп’[jo], п’[ju], п’[ja]ўка; 3. пасля мяккага знака: у Іль[jі], ль[jэ], паль[jу], мезаль[ja]нс; 4. пасля іншай галоснай: руча[jі]на, па[jэ]хаць, ма[jo]р, ма[jу], за[ja]ц; 5. пасля ў: салаў[jі], абаў[jэ], абаў[jу], салаў[ja].

Літара **і** вымаўляецца як гук [ы], калі знаходзіцца ў сярэдзіне слова пасля прыстаўкі на зычны або пасля першай часткі слова на зычны: *пед[ы]нстытут, звыш[ы]дэйны, дэз[ы]нфармацыя, гіпер[ы]нфляцыя*. Калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, то ў наступным слове, якое пачынаецца з літары **і**, вымаўляецца [jі] або [j] у залежнасці ад тэмпу маўлення: *зайсці да [jі]х* (сярэдне тэмп), *спытаць у [j]вана* (хуткі тэмп).

Злучнік **і** вымаўляецца як [ы], калі папярэдняе слова заканчваецца на цвёрды зычны (за выключэннем заднеязычных [h], [к], [х]): *Вільнюс [ы] Талін, пыл [ы] дым*, але *Полацк [і] Мінск, луг [і] поле*. Як гук [і] вымаўляецца злучнік **і** пасля слова на мяккі зычны: *пяць [і] шэсць, конь [і] бык*.

Гукі [у], [л], [в] змяняюцца на [ў] у становішчы пасля галоснага перад паўзай або зычным: *быў, траўка, пайсці ў госці, аўдыторыя*. Гэта ж перадаецца і на пісьме. Гук [ў] вымаўляецца ў пачатку геаграфічных назваў, імёнаў, прозвішчаў, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны. Але на пісьме гэта не адлюстроўваецца: *у горадзе [ў]фе (Уфе), за [ў]ладзімірам (Уладзімірам), на [ў]рале (Урале)*. Тое ж самае назіраецца і пры вымаўленні запазычаных слоў: *ва [ў]ніверсітэце (ва універсітэце)*.

Галосныя [о], [э] не пад націскам змяняюць сваё гучанне і супадаюць у гуку [а]: *м[о]ра – м[а]рскі, р[э]кі – р[а]чны*. Гэтая фанетычная заканамернасць называецца аканнем. **Аканне** – гэта супадзенне галосных [о], [э] у гуку [а] пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах: *ц[э]ны – ц[а]на, г[о]лас – г[а]ласавыць*. Аканне адбываецца і пасля мяккіх зычных, але толькі ў першым складзе перад націскам: *[в'о]сны – [в'а]сна, [л'э]с – [л'а]сны*. На арфаграфічным узроўні гэты працэс называецца **яканнем**.

Пасля мяккіх зычных не ў першым складзе перад націскам на месцы галоснага [э] вымаўляецца [э] або [э^а]: *[з'эл'э]наваты або [з'э^ал'э^а]наваты, во[с'э]нь або во[с'э^а]нь*.

Правіла акання дзейнічае ў межах аднаго фанетычнага слова. Параўнайце напісанне і вымаўленне: *не быў – [н'а] ^быў, не мог – [н'а] ^мóg*, але *без перакладу – [б'эс'] ^перакλάду*.

Словы з *ро, ло, рэ* замяняюцца на *ры, лы* не пад націскам: *глотка – глытаць, хрэст – хрысціць, кроў – крыві*.

Аканне пасля цвёрдых і мяккіх зычных з'яўляецца характэрнай асаблівасцю беларускай мовы.

§4. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў у спрадвечных словах

У беларускай літаратурнай мове ёсць зацвярдзелыя гукі, якія заўсёды вымаўляюцца цвёрда: [р], [ж], [ш], [ж], [ч] і [ц] (калі не з мяккага [т']) – *цяпе[р], [ч]овен, ідзе[ш], [ж]онка, [ж]ала, [ц]ана*.

Для беларускай мовы характэрны фрыкатыўны гук [h], які вымаўляецца ў большасці слоў: [h]орад, на[h]а, [h]утарка, [h]алоўны. Толькі ў асобных словах (звычайна запазычаных) вымаўляецца выбухны гук [g]: [g]узик, [g]анак, маз[g']і, шва[g']ер, [g]онта, [g']ірса, ане[g]дом.

У беларускай мове ёсць афрыкаты [ʒ] і [z'], якія вымаўляюцца злітна, непадзельна: ха[ʒ]у, ха[z']іць, [z']еці, лю[z']і, ура[ʒ]ай. Асобнае вымаўленне [д+ж] і [д+з] характэрна для літар дж і дз, якія знаходзяцца на стыку марфем: па[дз']емны, а[дж]ыць, а[дз']імаваць.

Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца і наяўнасць **падоўжаных зычных**, якія ўзніклі гістарычна на месцы спалучэння “мяккі зычны + ь” паміж галоснымі: насе[н':]е, ма[з':]ю, дало[н':]ю, ці[ш':]у, кало[с':]е, жы[ц':]ё, разво[ддз']е, збо[ж:]а. Пры вымаўленні гэтая асаблівасць захоўваецца. У беларускай мове ніколі не падаўжаюцца губныя зычныя [б], [п], [м], [в], [ф], [ў], а таксама [р]: Сібір'ю, Об'ю, верф'ю.

Вымаўленне спалучэнняў зычных падпарадкавана агульным фанетычным законам.

Звонкія і глухія выразна вымаўляюцца перад усімі галоснымі і перад санорнымі (*абавязак, разліць, абвіць*). Такая пазіцыя называецца моцнай. У слабых пазіцыях вымаўляюцца або толькі глухія, або толькі звонкія. Звонкія зычныя на канцы слова, а таксама ў сярэдзіне перад глухімі вымаўляюцца як адпаведныя глухія: са[t] (*сад*), лы[ш]ка (*лыжка*), лё[x]ка (*лёгка*). Глухія зычныя перад звонкімі вымаўляюцца як парныя звонкія: ка[z']ба (*касьба*), про[z']ба (*просьба*), лі[ʒ]ба (*лічба*).

Свісцячыя і шыпячыя гукі, калі стаяць перад галосным, гучаць выразна, г.зн. знаходзяцца ў моцнай пазіцыі (*шар, сом, суд, жар*). Слабымі пазіцыямі для свісцячых і шыпячых з'яўляецца іх суседства. Шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя (адбываецца рэгрэсіўная асіміляцыя шыпячых): на до[сц]ы (*на дошчы*), на рэ[ц:]ы (*на рэчы*), апранае[с':]я (*апранаешся*). Свісцячыя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя: ра[шч]оска (*расчоска*), [ш:]ытак (*сшытак*), ня[ш]чаны (*пясчаны*). Калі такія спалучэнні знаходзяцца паміж галоснымі, то вымаўляецца падоўжаны гук, а калі паміж галосным і зычным, то адзін гук.

Слабай пазіцыяй для **выбухных** [д], [т] і **афрыкат** [ч], [ц] з'яўляецца іх суседства. Спалучэнні гукаў [дч] і [тч] на стыку

кораня і суфікса вымаўляюцца як падоўжаны гук [ч:]: *перакла[ч:]ык* (*перакладчык*), *лё[ч:]ык* (*лётчык*).

Спалучэнні каранёвых зычных [д], [т], [ч], [к] з суфіксальным [с] перадаюцца адным гукам [ц]: *гара[цкі]* (*гарадскі*), *саве[цкі]*, *баранаві[цкі]*, *крыжа[цкі]*.

Спалучэнні [дц], [тц] і [чц] вымаўляюцца як падоўжаны [ц:]: *на вокла[ц:]ы* (*на вокладцы*), *у вопра[ц:]ы* (*у вопратцы*), *на рэ[ц:]ы* (*на рэчы*).

Спалучэнне [стч] вымаўляецца як [шч]: *Брэ[шч]ына* (*Брэстчына*).

Спалучэнне [чн] вымаўляецца нязменна: *яе[чн']я*, *ру[чн']ік*.

Каранёвыя [з], [с], [г] перад суфіксальным [ск] вымаўляюцца як [ск]: *францу[ск']і* (*французскі*), *выбар[ск']і* (*выбаргскі*), *пале[ск']і* (*палескі*).

У геаграфічных найменнях і назвах народаў каранёвы [к] перад суфіксальным [ск] вымаўляецца як [цк]: *узбе[цк']і* (*узбекскі*), *таджы[цк']і* (*таджыкскі*). Але *О[кск']і*.

Моцнымі пазіцыямі для **цвёрдых-мяккіх зычных** з'яўляецца: 1) становішча перад галоснымі, акрамя [э], паколькі ў беларускіх словах перад [э] выступаюць толькі мяккія зычныя (*зеленаваты*, *любіць*, *лёс*, *вясна*); 2) на канцы слова (*баль*, *лік*, *дом*, *толь*); 3) перад цвёрдымі губнымі і заднеязычнымі (*касьба*, *просьба*, *дзядзька*); 4) для [л], [л'] – на канцы слова і перад любым зычным (*пальчык*, *моль*, *соль*).

У беларускай мове заўсёды цвёрда вымаўляюцца губныя перад наступным мяккім зычным, а таксама ў канцы слоў: *[бл']яск*, *[мн']е*, *[пн']ю*, *ся[мн']я*, *насы[пн]*, *вер[фн]*, *се[мн]*, *голу[бн]*.

Слабымі пазіцыямі для цвёрдых / мяккіх з'яўляюцца пазіцыі, у якіх зычныя супадаюць у адным гуку (мяккім або цвёрдым). Свісцячыя зычныя [з], [с] перад наступнымі мяккімі зычнымі (за выключэннем заднеязычных [h'], [к'], [х']) становяцца мяккімі: *пе[с'н']я*, *[з'б']іць*, *[с'в']ята*. Але *[ск']інуць*, *[сх']іліць*, *[zh']інаць*.

Зычныя [д] і [т] перад наступнымі ётавымі галоснымі *е*, *ё*, *ю*, *я*, *і*, а таксама перад зычнымі [в'], [м'] пераходзяць адпаведна ў [z'] (**дзекаанне**) і [ц'] (**цеканне**): *[z']е[ц']і*, *[ц']юльпан*, *[ц']ір*, *[ц']вік*, *[ц']мяны*, *[z']веры*. Але пераход [д] у [z'], [т] у [ц'] не адбываецца на стыку марфем: *а[д]весці*, *па[д]мерзнуць*.

Зычныя [л], [н] перад мяккімі [z'], [ц'], [н'], [j] вымаўляюцца мякка, як [л'], [н']: *на вера[н']дзе*, *вы[л'j]е*, *па кама[н']дзе*.

Тыя ж самыя фанетычныя законы дзейнічаюць на стыку слоў, калі разам яны ўтвараюць адно фанетычнае слова. Напрыклад, [з'] *верай*, [ж] *жытам*, [с] *сабакам*, па[ц] *цэглай*, [с'] *песняй* і г.д.

§5. Вымаўленне галосных і зычных у запазычаных словах

Многія запазычаныя словы не падпарадкоўваюцца агульным законам, якія дзейнічаюць у беларускай мове для спрадвечных і даўно запазычаных слоў. Большасць слоў іншамоўнага паходжання не падпарадкоўваюцца закону акання пасля цвёрдых і мяккіх зычных: [э] *но́ха*, т[э] *о́рыя*, [м'э] *т́ро́*, [м'э] *да́ль*. Толькі ў некаторых даўніх запазычаннях гук [э] змяняецца на [а] пасля цвёрдых зычных: *а́др[а]с*, *літ[а]рату́ра*, *с[а]кр[а]та́р*. У асобных словах, якія прыйшлі да нас праз рускую мову, пасля зычных [ж], [ц], [р] вымаўляецца [ы]: *інж[ы]не́р*, *канц[ы]ля́рыя*, *др[ы]зі́на*, *р[ы]со́ра*, *бр[ы]зе́нт*.

Не назіраецца акання пасля мяккіх зычных у многіх іншамоўных словах: [г'э] *ро́й*, [к'э] *фі́р*, [л'э] *ге́нда*, [п'э] *ро́н*, [жэ] *ўро́на*. Выключэннямі з'яўляюцца даўнія запазычання: [жа] *фрэ́йтар*, ка[л'а] *нда́р*, [с'а] *ржа́нт*.

Ненаціскны [о] сустракаецца ў запазычаннях на канцы слова: *тры́[о]*, *То́кі[о]*, *сальфе́джы[о]*.

Спалучэнні галосных [іо], [іа], [іэ] у сярэдзіне слоў не характэрны для беларускай мовы. Таму ў словах з такімі спалучэннямі ўзнікае ўстаўны гук [j]: *б[іja]ло́гія*, *б[іjо]ла́г*, *кл[іjэ]нт*, *д[ыja]праэ́ктар*.

У запазычаных словах узнікае [j] паміж галоснымі на стыку прыстаўкі і кораня: *пра[ji]нфармава́ць*, *за[ji]нтрыгавáць*.

Вымаўленне нязменных запазычаных назоўнікаў, якія заканчваюцца на “мяккі зычны + [э]” або “цвёрды зычны + [э]”, як правіла, адпавядае напісанню: *атэ[л'jэ]* (*атэлье*), *камюні[к'э]* (*камюніке*), *ка[фэ]* (*кафэ*), *гаф[рэ]* (*гафрэ*).

У большасці слоў іншамоўнага паходжання застаюцца цвёрдымі гукі [д] і [т]: *[дэ]лега́т*, *[тэ]а́тр*, *[ды]візі́я*, *сту[дэ]нт*, *ба[ты]ст*, *ка[дэ]т*. Але калі ў іншамоўных словах ёсць суфіксы -ін-, -ір-, -ёр-, -еец-, -ейск-, -ік-, то адбываецца пераход [д] у [z'], а [т] у [ц']: *біле́[ц']ік*, *блан[z']і́н*, *каман[z']і́р*, *ман[ц']ё́р*, *гвар[z']ё́ец*, *ін[z']ё́йскі*.

У іншамоўных словах назіраецца варыянтнасць у вымаўленні свісцячых з наступным мяккім зычным: [с]фэра і [с']фэра, атма[с]фэра і атма[с']фэра, [с]фінкс і [с']фінкс.

У большасці іншамоўных слоў не адбываецца падаўжэння зычных: *ка[с]а*, *а[л']эя*, *прафэ[с]ар*, *і[м]унітэт*, *гру[п]а*, *ма[с]а*, *тэлегра[м]а*. Выключэннем з'яўляюцца наступныя словы: *ва[н:]а*, *ма[н:]а*, *мадо[н:]а*, *бо[н:]а*, *па[н:]а*, *до[н:]а*, *Мэ[к:]а*, *ду[р:]* (расліна), *мэ[ц:]а-сапра́на*, *чэ[ц':]я-мінэя*, *Жа[н:]а*, *Та[ц':]яна*, *Ната[л':]я*, *Аўгі[н':]я*, *Аўдо[ц':]я*, *Аксі[н':]я*.

У словах, якія заканчваюцца збегам зычных (што не характэрна для беларускай мовы), узнікае паміж гэтымі зычнымі кароткі галосны: *ме[т^ар]* (метр), *філь[т^ар]* (фільтр), *мініс[т^ар]* (міністр), *дыяме[т^ар]* (дыяметр).

Спалучэнні [дт] на канцы іншамоўных уласных назваў вымаўляецца як [т]: *Гу́мбаль[т]*, *Краніта́[т]*, *Шмі[т]*.

Спалучэнне [стн] вымаўляецца як [сн]: *кантра́[сн]ы* (кантрастны), *кампо́[сн]ы* (кампостны).

§6. Варыянтнасць на фанетычным узроўні

У сучаснай беларускай мове некаторыя арфаэпічныя варыянты ў вакалізме і кансанантызме існуюць побач і ўжываюцца паралельна. Да іх адносяць:

1. вымаўленне запазычаных слоў з цвёрдым гукам [м] і мяккім [м']: *рэна[мэ]* і *рэна[м'э]*, *рэзю[мэ]* і *рэзю[м'э]*;

2. у запазычаных словах, якія заканчваюцца неўласцівымі для беларускай мовы спалучэннямі зычных, могуць узнікаць кароткія галосныя гукі: *ду[б^ал']*, *ка[д^ар]*, *мініс[т^ар]*;

3. у запазычаных словах дапускаецца як цвёрдае, так і мяккае вымаўленне [з], [с] перад мяккім зычным [ф']: *[с]фэра* і *[с']фэра*, *[с]фінкс* і *[с']фінкс*;

4. шэраг слоў дапускае варыянтнасць націскных галосных: *абгавáрваць* і *абгавóрваць*, *замёрзлы* і *замéрзлы*, *зацурча́ць* і *зацурчэ́ць*, *махра́сты* і *махры́сты*, *шкра́баць* і *шкрóбаць*, *пячэ́ра* і *пячо́ра*;

5. у лічэбніках *дзе́вяты*, *дзе́сяты*, *семна́ццаць*, *васемна́ццаць* у першым складзе перад націскам дапускаецца варыянтнае вымаўленне гукаў [э] або [э^а]. Такое ж вымаўленне характэрна і

пасля мяккіх зычных у любых ненаціскных складах (акрамя першага пераднацісканога): [з'э^ал'э^а]нава́ты, во́[с'э^а]нь;

6. у якасці прыстаўных галосных ужываюцца прыстаўныя гукі [i] або [a] у наступных словах: *аржаны і іржаны, амиара і імиара*. Некаторыя словы з пачатковымі ненаціскнымі галоснымі могуць ужывацца і без іх: *агарод і гарод, іграць і граць*;

7. фанетычнымі варыянтамі з'яўляюцца наступныя словы: *бідон і бітон, сутарга і сударга, разднець і разаднець, упіхнуты і ўпхнуты, калодзеж і калодзезь, крактаць і крахтаць, штык і штых*;

8. злучнік **і** пасля галосных вымаўляецца як [j] у маўленні з хуткім тэмпам або як [ji] з запаволеным тэмпам: *маці [j] дачка* або *маці [ji] дачка, яна [j]шла* або *яна [ji]шла*;

9. у вымаўленні слоў *лью, льеш, Лля, Ульяна* дапускаецца падаўжэнне зычных: [л:'у], [л:'jэш], [іл:'а], [ул:'jana].

Прычынамі такога варыянтнага вымаўлення з'яўляюцца развіццё арфаэпічных норм, іх залежнасць ад арфаграфіі, дыялектаў, гістарычных умоў развіцця. Так, у даўно запазычаных словах усё больш назіраецца тэндэнцыя мяккага вымаўлення свісцячых перад наступным мяккім зычным. Праз пэўны час застанецца толькі адзін варыянт вымаўлення, самы пашыраны і найбольш распаўсюджаны, пра што будзе сведчыць частата яго выкарыстання носьбітамі беларускай мовы.

§7. Прычыны адхіленняў ад літаратурнага вымаўлення

Беларуская літаратурная мова адрозніваецца ад любой гаворкі больш багатым лексічным складам, сінтаксічнымі канструкцыямі. Істотнай прыметай літаратурнай мовы з'яўляецца наяўнасць у ёй агульнапрынятых норм, у тым ліку і арфаэпічных, г.зн. што вуснае маўленне павінна вызначацца правільным літаратурным вымаўленнем. Але часта ў моўнай практыцы назіраюцца і адхіленні ад арфаэпічных норм.

У маўленні некаторых жыхароў Беларусі могуць сустракацца **дыялектныя асаблівасці** гаворкі роднай мясцовасці, якая сваімі фанетычнымі, граматычнымі, сінтаксічнымі характарыстыкамі адрозніваецца ад літаратурнай мовы. Так, напрыклад, заходняй групе гаворак, якія ўваходзяць у паўднёва-заходні дыялект,

уласціва моцнае яканне: *бярагі (берагі), сярада (серада), восянь (восень)*; прыстаўны гук [h] перад галоснымі [o], [y]: *госянь (восень), гочы (вочы), гуліца (вуліца)*; інфінітыўная форма дзеясловаў на [i]: *браці (браць), рабіці (рабіць)*; канцавы [o] у канчатках дзеясловаў 1-ай асобы множнага ліку цяперашняга часу: *спімо (спім), робімо (робім), пайдземо (пойдем)*. А для гаворкі віцебска-магілёўскай групы, усходняй часткі паўночна-ўсходняга дыялекту характэрна паслядоўнае дысімілятыўнае аканне: *выда (вада), трыва (трава)*; інфінітыўная форма дзеясловаў з асновай на зычны на [ц'], [ч], [ш]: *есць (есці), сеч (секчы), леж (легчы)*.

Кожны носьбіт беларускай мовы павінен добра ведаць не толькі арфаэпічныя нормы літаратурнай мовы, але і асаблівасці сваёй гаворкі. Толькі ўсведамляючы адрозненні паміж імі, можна пазбегнуць памылак, звязаных з уплывам дыялектнай мовы.

Парушэнне норм вымаўлення можа быць звязана і з **уплывам арфаграфіі** (правапісу), паколькі не ўсякае вымаўленне супадае з напісаннем. І звязана гэта з такімі фанетычнымі законамі, як аглушэнне / азванчэнне зычных, асіміляцыя зубных па мяккасці, прыпадабненне свісцячых да шыпячых і шыпячых да свісцячых, а таксама выбухных да афрыкат і інш.: *ка[с]ка (казка), лі[ž]ба (лічба), [ш:]ыць (сшыць), [с']мяе[с':]я (смяешся), выкла[ч:]ык (выкладчык)*. Такія напісанні заснаваны на марфалагічным прынцыпе напісання, пры якім захоўваецца аднастайнасць, адзінае напісанне марфем: прыстаўкі, караня або суфікса.

Уплыў рускай мовы таксама можа стаць прычынай адхіленняў ад норм вымаўлення. У большасці сваёй жыхары Беларусі з'яўляюцца білінгвамі, г.зн. валодаюць дзвюма мовамі – беларускай і рускай. Такое становішча склалася на тэрыторыі нашай краіны гістарычна, але і яно можа ўплываць на характар вымаўлення. Вядома, што фанетычныя сістэмы беларускай і рускай моў маюць свае спецыфічныя рысы. Параўнайце: наяўнасць фрыкатыўнага [h] (беларуская мова) – наяўнасць выбухнога [g] (руская мова), зацвярдзелыя [p], [ж], [ш], [ž], [ч] (беларуская мова) – цвёрдыя і мяккія [p], [p'], [ж], [ж'], [ш], [ш'], [ч], [ч'] (руская мова), наяўнасць [ў] (беларуская мова) – у рускай мове гуку [ў] адпавядаюць гукі [в], [ф], [л] або [у] і інш.: *[h]ара – [g]ора, [p]ад – [p']яд, [ч]ас – [ч']ас, [ж]о[ў]ты – [ж']ё[л]тый, [ш]эсць – [ш']есть, пра[ў]да – пра[в]да, тра[ў]ка – тра[ф]ка, бы[ў] – бы[л], была [ў] брата – была [у] брата*. Недакладнае веданне

асаблівасцей рускай і беларускай моў можа прывесці да ўзнікнення памылак у вымаўленні.

Для таго, каб пазбегнуць арфаэпічных адхіленняў у маўленні, неабходна выразна ўсведамляць адрозненні паміж літаратурнай мовай і дыялектамі, літаратурнымі нормамаі беларускай і рускай моў, а таксама адасабляць нормы вымаўлення і нормы пісьма.